No. ४३०६ - घ

Title शास्त्रदीपिका

Author

Extent 36 Age

Subject मीमांसा

नं० ४३०६-घ

प्रपञ्चदीपिका प्रथमाध्याय द्वितीय तृतीय चतुर्थपादाः

नं० ४३०९-घ

पत्राणि १६

5-1-17

5-8-19

4309

ततो गोशब्दोच्चारणानन्तरं गोव्यक्तिः प्रतीयमानापि नानन्त्याद्व्यक्तिभ्यो व्यवच्छिन्ना प्रतीता स्यात। न ह्यसाधारणमाकारमन्तरेण
तुल्यद्रव्यान्तरव्यवच्छिन्नं प्रतीयते। ननु न खलु गोशब्दस्फोटस्य सर्ववत्त्वाविशिष्टशाबलेयादिः स्यादनुपपाह। अथ व्यपदेश्यत्वेन सर्वत्राविशेष
प्रसंगादिति। अत्रापाभिधानुसमय एव जातिरूपलक्षणं दूजि। अभिदधे देवहि व्यक्तिः शब्दो जातिमुपलक्षणमुपादाय तज्जा
तीयरूपेणाभिधत्ते गोजातीयमिति। ननु प्रथमं जातिरभिधानव्यापारेण [illegible]नभिधाय जातिं तज्जातीयरूपेण व्यक्तिरभिधानुशक्य
ते। न तत्र विशिष्टाभिधानमेव वाचो पु[illegible]रूपं तरेणापन्नेन अनुद्धाभिधाने विशिष्टाभिधाने च पूर्वतरं विशेषणमभिधान
तया तदभिधाने चायं नाविनाभूतव्यक्तिप्रतीतिसिद्धेनेत्राभिधान शक्तिकल्पनायमरः। किं च गोशब्देऽव्ययरिते व्यक्तिषु सं
शयो भवति। न कस्यां चिद्विनिर्णीयते। यच्च संशयः तत्र शब्दाभिधेयता। शब्दस्य निश्चयजनकत्वात्। सामान्ये तु विनिर्णीयत इ
ति भवत्यभिधेयं। ननु सत्यपि व्यक्तिविशेषानिर्णये व्यक्तिमात्रं निर्णीयते एव किमिदं व्यक्तिमात्रमिति सामान्यविशेषो वा
ऽकारेव हि वस्तुषु बुद्धिर्भावात्म्यानुगतरूपात् न त्रविलक्षणा बुद्ध्यालंबनं व्यक्तिसमानबुद्ध्यालंबनं च सामान्यं न तदुभयाति
रिक्तं व्यक्तिमात्रं नाम किंचिदस्ति वस्तुनो रूपं सामान्यमेव चानेन मात्रशब्देनाभिधीयत इति न देवाभिधेयं प्रथमं च सा
मान्यमेव शब्दाद्गम्यते पश्चाद्व्यक्तिराकाङ्क्षामात्रेणायाते। ततस्तदेवाभिधेयं न व्यक्तिविशेषः विचित्राश्च खण्डमुण्डादिरूपाश्च माप

क्तं क्षयइति विविचित्रा गोशब्दोच्चारणे बुद्धिः स्यादनेकाकारा न त्वपद्यते। अतोऽभिधेया जातिः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चैवमेव युक्ते
व्यवहाराङ्गतां वा नातो व्यक्तेर्नतिरेकादुपपद्यते। न हि जातिर्नाम व्यक्तेरर्थान्तरभूतं किमपि तत्त्वं अपि व्यक्तिस्वभाव एवैकमुभयात्म
कं वस्तु तत्तानुगतत्वरूपानुवृत्तिरुपपद्यते। तत्र सामान्यांशः शब्दार्थ इत्यपपर्यनर्थः। सामान्यात्मना वस्तुनः शब्दाद्धावगम्यते। न विशेषात्मने
ति। पञ्चसामर्थ्यात्मनाऽऽशङ्कितं न बोधितं तेन तस्य क्रियासंबन्धो घटेत। शङ्कोति च तत्र क्रियासाधनत्वमनुमतं तस्य द्रव्यं क्रियाश्रयं विशेष
रूपमपि लिङ्गसंख्याकारकसंबन्धः सामानाधिकरण्यं च सर्वमनेकान्ताश्रयत्वेनैवमपरिहार्यदानुमेयरूपजातिव्यक्त्यात्म
ता सर्वमिदं लानेतिकल्पनयाश्रयणेनोपपद्यते। यत्र तु यभुतापतेनाहता याक्रीतिं गीत्यादौ करणत्वश्रवणं तत्र जाति
गुणयोरेवोभूर्त्तयोरपि द्रव्यावच्छेदेन मुख्यमेव करणत्वमुपपद्यते। अधिकरणसंप्रदानादिरूपं तु मूर्त्तस्यासंभवादभेदं ल
क्षणं वाश्रित्य समर्थनीयं। यत्र हवने नन्वाहितेनव्यक्तेः क्रियासंबन्धो दृष्टो। जातिव्यक्त्योरभेदो वा कार्येषु व्यवहितेन इति वा४
तस्मात्सामान्यमेवाभिधेयं न व्यक्तिरिति सिद्धं॥ ॥ इति महोपाध्याय श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचितायां शास्त्रदीपिकायां प्रथ
माध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ॥ उक्तं समाम्नायैदमर्थ्यं तस्मात्सर्वं तदर्थं स्यात्। उद्भिदादि शब्दानुदाहृत्य गुणविधिर्नामधेयमि
ति तत्माध्ये विचार्यो। उक्तं समाम्नायैदमर्थ्यमित्यनेन सूत्रेण पूर्वपक्षमभिधायापि वा नामधेयं स्यादित्यनेन सिद्धान्तितं तत्त्वप्रमा

तात्वङ्गतांसंगतमिति वार्त्तिककारेणाधिकरणमेतत्समाश्रितम् प्रथममुद्भिदादिशब्दानां धर्मे प्रामाण्यमस्ति नेति विचार्य पश्चाद्गुण
विधिनामधेयविचारो दर्शितः। तदनेन शास्त्रारम्भप्रयोजनसमर्थनावसरे पूर्वं प्रमाणानूपपात्तौ वा देनाथस्य निर्णय इति वार्त्तिके
दृष्टा प्रथमवयादेः प्रामाण्याप्रामाण्यचिंतासमाप्तान्त्रियाणां नुकूपलब्धानां इति प्रतिप्रतिज्ञातः प्रामाण्यप्रकारोऽनिरूप्य
तो विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयस्वरूपे धर्मप्रामाण्ये वेदस्यैति प्रकारं तद्वद्गोर नतिमेद्रा नसमस्तो ध्याय प्रमाणालक्षणमारभ्याप त
इति ये मन्यंते तेनैते निराकृताः। तथा सति हि नामधेयस्वरूपं प्रकारोऽवतनाघव्याभाष्यमवाधिकरणो संगतस्यानन्तरस्मान्नतावदयंप
न्नो वार्त्तिककारस्य संमतः। नच युक्तस्माग्निपादस्यत्रियाघामसंगतिप्रसंगात्। न हि तत्र वेदप्रामाण्यप्रकारनिरूपणं। तस्मात्सर्वे
स्मिन्नेवाध्याये धर्मप्रमाणानदृशाभासनिरूपणमेव क्रियत इति वक्तव्यं। तत्र चोदनैव साक्षात्प्रमाणं मन्त्रार्थवादमेन्त्रस्मृतिनामधेया
नितेषुपत्वेन न तन्मूलत्वेन च प्रमाणं भवंतीति धर्मे प्रमितेरीतिकर्त्रव्यमास्यानेनियमं तेनि चोदनानुप्रधानं प्रमाणं तस्मात्सूत्रप्रथम
पादे एव समस्तं प्रामाण्यकरणेनाभिप्रायेणोक्तं पादे नाथस्य निर्णय इति चोदनैव हि साक्षात्प्रमाणं तत्सूत्रप्रथमयादेन निर्णीत
मित्यभिप्रायः त्रिपादां त्वप्रधानप्रमाणानिरूपणमित्येनावानभेदः प्रमाणचिंतात्मकत्वे तु सकलस्याध्यायस्याविशिष्टमि
तिसिद्धावेकाध्यायपाठः। नहि हि संभवदृष्टव्यातसामानाधिकरण्यात् नतु द्विरभिजि द्विग्रावाज्य एष वहिष्यवमानाग्निहोत्राघारश्येना

शा१

दृश्यानुग्राहकस्य चिंत्यते॥ किमनेन धर्मे प्रमितिप्रमाणेन नित्यत्वविध्यर्थवादमंत्राणां शेषत्वं द्वारेण धर्म्मः प्रतीयते उतोद्भिदादिशब्दानां नेष्यते मौ व सं
भवः। ननावदर्थवादत्वं स्तुतिपुरुषार्थभावनतः। उद्भिन्नामा मंत्राणां स्यंतत्वो न रूपाद्यभावतः मंत्रप्रसिद्ध्यभावाद्यमंत्रत्वे तेषां न पुनस्ते।
न च विध्युद्देशयानिष्वं साध्याद्यनभिधानतः। न तावद्धेतोः साध्यमभिदधत्य फलवत्त्वात्। न साधनेऽसमानपदोपात्तधात्वर्थसा
धनावरोधात् भावनापाः। न च गुणविधानेनेति कर्त्तव्यतोन्मौवः। उद्भिदादिरूपस्य लोके गुणस्याप्रसिद्धत्वान्मत्वर्थलक्षणा हो
षाद्य चित्रादिषु वाक्यभेदप्रसंगात्। अग्निहोत्रादिषु तत्प्रख्यशास्त्रोत्तरसम्भवाज्ज्योतिष्टोमादिषु उपमानानुपपत्तेः। न च नामत्वं इति
कैश्येनात्तभावः। नाम्नोनितिकर्त्तव्यतानुपपत्त्वात्। अप्रवृत्तिविशेषकारत्वेन च नाम्नो नर्थकत्वादप्रसिद्धत्वाच्चैतस्मादप्रमाणमे
वेतीयकमितिपूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु। सकलस्यैव वेदस्य स्वाध्यायाध्यायवाक्यतः विज्ञाने पुरुषार्थत्वमुद्भिदादेरपि ध्रुवं। तत्र
त्वदुक्तेनैवमार्गेण मंत्रार्थवादत्वासंभवाद्विध्युद्देशानभावस्य च प्रत्यक्षत्वान्न तंत्रेव गुणत्वेनामत्वे न वा प्रामाण्ये स्वाध्यायवि
ध्याध्यापितस्यानर्थकासंभवात् सर्वानुपपत्तिपरिहारेणाध्यवसेये एतावद्विधाधिकरणेऽस्मिन्ते माध्येतावन्मीमांसायेनेति। नदे
तदर्थवादप्रस्तावेभिहितमध्यनेकविचारोनर्हितमिति कृत्वा विशेषविचारायानेन सूत्रेणोपन्यस्यते। अपि वा नामधेयं स्या
द्यदुत्पत्तावपूर्वमविधायकत्वात्। विधित्वेन प्रामाण्यमित्येतावदवस्थितं। न च द्वैधासंभवति। गुणविधाने न नामधेयत्वे न वायावद

द्रव्ययोरन्यतरस्योपपादने तावन्मात्रं वा गतमपि प्रामाण्यं न प्रतितिष्ठतीति प्रामाण्यप्रतितिष्ठापयिषया गुणविधिर्विनामधे
यत्वं तावत्प्रस्तूयते प्रथमं तावदुद्भिदादिषु यौगिकेषु चिंत्यते किं गुणविधिः कर्म्मनामधेयमिति न दृष्टं चैषां किं वेत्यधिकरण
नाख्यातेन संबंधः सामानाधिकरण्यं न वेति । तत्र यद्यपि योगेन रूढिनिरोधो प्रसिद्धिस्तः प्रवृत्त्योपायपिकाचाद्युद्गुणो यागे विधी
यते ॥ ॥ यद्यपि श्रोत्रादिवदेते न क्वचित्समुदायरूपेण निरूढास्तथाप्यवयवद्वारेणोद्भेदनसाधनेषु प्रसिद्धिमन्त
वात्कर्मणि कथंचिदप्यप्रसिद्धेर्नामधेयत्वे वाक्यतेः प्रवृत्त्यनेनानुपदेशादानर्थक्यापत्तेः गुणविधिपक्षे गुणप्रवृत्त्यो
पपिकत्वेन प्रयोगेनवत्वात् गुणविधानमेव युक्तं न च मत्वर्थलक्षणा यागानुवादत्वेनापि सत्र्यागे विधीयते तेन तस्य क
रणत्वात् उद्भिदाद्यपि करणमिति करणस्य करणान्तरेण संबंधायोगान्नाभिज्ञपयोः सामानाधिकरण्या
भावादुद्भिद्वत्त्वेनेन द्दुतं यागे लक्षणपित्वोद्भिद्वता यागेनेति सामानाधिकरण्ये न गुणविधानव्युत्पत्तिमवेन्मत्वर्थलक्षणा
यद्यातु प्रकृतं ज्योतिष्टोमयागानुवादेन गुणमात्रमनेन विधीयते तदा विधिवाक्यकरणत्वेनोपदिष्टस्यापि यागस्यासाधित
स्यकरणत्वानुपपत्तेर्यद्दर्शपूर्णमासौ त्वं तदनुवादेन न दर्शनपानदा श्रियवाक्यान्तरेण फलाय गुणो विधीयमानेनानास्ति मत्व
र्थलक्षणा उद्भिदा यागः कर्त्तव्य इति यागसाधनेन नैवोद्भिदा पशून् भावयेदिति नैवं ज्योतिष्टोमयागोपि ज्योतिष्टोमगुणविधा

नात्र [struck through] नयागविधिरस्तीति प्राप्त्यत्रापि सर्वत्रोपपदश्रवणान्नविधिरेवेति कश्चिदपि कर्म्मविध्यभावात् लौकि

ककर्म्माप्रयोगेन गुणविधानमसापेक्षत्वेनाप्रामाण्यप्रसंगः। नैष दोषः प्रकृतकर्माभावे न गुणमात्रं वा तज्ज्योतिष्टोमयागे

3 कर्म्मविधानेन तस्मिंश्च विधीयमाने नैकविधिदोषान्मत्वर्थलक्षणादोषाच्च ज्योतिष्टोमपदमेकेनामधेयं भविष्यतिपद

तदेकं मत्वर्थलक्षणा [struck through] मा-माश्रित्य गुणविशिष्टकर्मविधानमुद्भिदादि यस्मात्तत्रैव प्रकृते

कर्म्मणि गुणविधिर्यद्वा अहिलक्षणा अपगमप्रामाण्यं। न च लक्षणया प्रमाणान्तरापेक्षत्वेनाप्रामाण्यं पदसमभि

व्याहारादेव लक्षणासिद्धेरिति कर्त्तव्यानामसन्निधिविशेषाद्भूयस्त्वेनापि यश्च नोत्पन्नेन न्यायेन ज्योतिष्टोमं वा क्रमणैव क

र्म्मविधानेनेतरेषु भवनुवा ज्योतिष्टोमवाक्येपि गुणमात्रविधानेऽभवमपि नाप्रामाण्यं यदाग्नेयोष्टाकपालो मावास्यायां चपौ

र्णमास्यां वा श्येनेनाभिचरन् विश्वजित् सर्वपृष्ठो अतिरात्रो भवतीत्यादिषु अनेकगुणयागविधानेन कर्म्मणो वशं विधानव्याचीन

तत्रैव ज्योतिष्टोमाग्निहोत्रादिगुणविधिसंभवात् न लौकिककर्म्मणा अपगमप्रामाण्यं कथमप्रकृतेषु गुणविधानमिति चेन्न।

लौकिकं वा किं प्रकृतैयेन तत्र गुणो विधीयतां तेन पदितावद्‌ प्रकृतेपि विधिः स्यान्न तन्नो विश्वजिद्दादिष्वेव विधानान्नाप्रामा

ण्यं। अथ न तत्र तन्नो लौकिकेष्वेव विधानान्न विशिष्टकर्म्मविधिरिक्तमपि नाप्रामाण्यं न तन्नोत्पत्तिक ज्योतिष्टोमादिषु

3

कं॰१

णावरोधाद्दुम्रिदादिगुणानामविधानेकाम्यत्वेनतेषांनित्यगुणावाधकत्वात्। गुम्रिदायजेनयम्पुकामइतिप्रकृतत्वात्तेषामप्राप्ति
त्वेउम्रिदुणः यश्चर्पत्वेनविधीयते। तस्माद्दुणाप्विधिरितिप्राप्तेअभिधीयते॥ ॥ धातोरात्मनेपाराध्यर्थादिप्रकृष्टविधेस्तत्पाफलेकर्म
णोवानेहगुणेणवाक्येविधीयते॥ ॥ फलेनोवाद्विधीयमानेगुणोपरपदसंबंधविधानाद्दुनेपर्यात्मनेपरार्थ्यस्मात्तविप्रकृष्टार्थविधि
श्चापघेनोअव्यनुकम्मोणपवगुणाविधीयतेनचापिविप्रकृष्टार्थविधानेधानोश्चकिंचित्पाराध्यमस्त्येवफलपदं चानर्थकंस्या
त॥ ॥ दध्यादेगस्यभावेनसर्वमेतत्समेतमेउम्रिदादिषुतन्नैवनामधेयत्वसंभवात्। दध्नेन्द्रियकामस्यजुहुयात्। व्रीहिभिर्यजेते
त्यवमादिषुदधिव्रीह्यादिपदानामर्थान्तरेअत्यन्तनिरूढत्वात्। तस्मामानाधिकरण्येनयाजिनामत्वशक्यकल्पयितुं। अप्रसि
द्धार्थेहिप्रसिद्धयदसामानाधिकरण्येननिर्णीयते दध्यादयस्तुनिरूढत्वात्तकथंचिदपिधातुसामानाधिकरण्यप्रतिपद्यं
तइतिगम्यमानात्तत्रधातुपारार्थ्यविप्रकृष्टविधानंचाश्रितंउम्रिदादयस्तुपर्यायवयवद्वारेणाख्यातेनैवप्रवर्त्यतेनैचस्यफ
लोमृदनकारित्वात्यागेपीतिनात्रधात्वर्थविधानेबाधितव्यं॥ ॥ विशिष्टविधिपक्षेतुभवेत्वार्थत्वल्कृतात्सामादेगस्यभावात्सा
नत्वतत्रगतिसंभवात्। उम्रिदादयोहिकरणत्वेनश्रूयंते। करणंचकारकत्वात्क्रियायेवसंबध्यतेनान्येन। क्रियाचात्रप्रत्ययवा
सापलमावेनैव। नचनस्यामुम्रिदादीनांकरणत्वंसंभवति। समानपदोपात्तधात्वर्थावरोधादितिभावार्थाधिकरणोवस्था

स्तुत्याप

मः। न च धात्वर्थेनोद्भिदादीनां संभवति संबंधः तेन सह धातुना प्रत्ययार्थं प्रति करणत्वेनोपादानात् क्रियापान्वयनपानेकुण मात्र क्रियापान्वये
वा धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थं प्रति करणत्वानुपपत्तेः। न च समत्वेपि प्रत्ययेवाच्यापाः फलभावनाया धात्वर्थाविरोधेर्थाद्विशिष्टया धात्वर्थभा
वनयोद्भिदादीनां संबंध इति वाच्यं तस्या इहाश्रुतत्वात्। श्रुतपाचनयाश्च नैरपेक्ष्यान्वयायोगात् फलभावनाया अश्रुतान
धात्वर्थभावना। न चाध्याहृतया धात्वर्थभावनोनया संबंधः उद्भिदाभाव्यमानेन यागेन पश्चन्नभावयेदिति विनाध्याहारेणाया
म संपन्नयोपपत्तेः। न द्रव्यरूपं यत्र प्रत्ययार्थकरणं यागस्तत्रैव तत्तीयानैरुद्भिदादियद्वैर्वाच्चीत्वमेनान्यागतिरस्ति। न च गुणवि
धित्वेर्थान्तरवाविनामुद्भिदादिपदानामर्थान्तरयोगेष्ट्व निर्मत्वर्थलक्षणायास्यात्तदुद्भिद्वतायागेनेति। नामधेयत्वे तु न श्रुत्या सो
मनयजेतेत्यादिषु तु सोमादिशब्दानामर्थान्तरमंतनिरूढत्वान्नयागचकर्थविदृष्टप्रसिद्धेरप्रसिद्धकल्पनोनोवरप्रसिद्धार्थ
द्वारेणाश्रयणात्मितिमत्वर्थलक्षणायां गुणविशिष्टविधानमंगीकृते सोमवतायागेन समीहितं कुर्यादिति। उद्भिदादीनां त्ववयव
द्वारेण कर्म्मणापि प्रसिद्धिरस्तीति श्रुत्या नामधेयत्वमिति युक्तं प्रयोजनं च नामतः सर्वत्रैव व्यवहार एव। न ह्यंतरेण नामधेयमृ
त्विग्वरणादिष्वनेनाहं यक्ष्य इति लघुनाव्याख्यानोपायः स्यात्। क्वचिद्गुणफलोपबंधेनार्थवत्ता। दर्शपौर्णमासाभ्यामारभ्यमाणो न्वा
~~मधेयप्रसिव~~रणीयामिष्टिं निर्वपेदिति गुणोपबंधः। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति फलोपबंधः। क्वचिद्भेदकतयार्थव-

त्वं पश्वाद्येष ज्योतिरित्यादिषु वृत्त्येनापवादात्रैवोद्भिदा यजेत पशुकाम इति नामधेयत्वाभावे हि प्रकृतस्यैव ज्योतिष्टोमस्य
फलविधिरयं स्यात्। नामधेयत्वे तु यागान्तरविधानात् सिद्धमपूर्वत्वं यस्मिन्न गुणोपदेशः प्रधाननोऽभिसंबंधः इह येऽस्मिके ज्ञाति
गुणवचनन यानि नूनं गुणफलोपबंधेषु वाक्येषु कृतान्यकर्मणापि योगवशेन संभवं तन्नपठ्यन्ते वाक्ये फलयागे गुणवा
क्ये वा तत्तीयानि दृशेन कर्म समभिव्याहृताः शक्यते सर्वेतूदाहरणं यथा चित्रया यजेत पशुकामः पंचदशान्याज्यानि स
प्तदशानि पृष्ठानि त्रिवृद्बहिष्पवमानमिति। चित्राज्यपृष्ठबहिष्पवमानशब्दास्ते गुणविधय कर्मनामधेयानि वेति संशयः। शाद्व
तदर्थं किं गुणविधौ वाक्यभेदो भवति नेति चिंतयितव्यं। कस्मात्तु न रूपमन्त्रिवा समेवाज्ये स्तकवन्त इत्यादिके नोदाहृतेष्विन्द्रिय
तोपपन्नं द्वयोरपि निर्णयकारणाभावात्। गुणवाक्याधीन एव निर्णय इति तदेवोदाहृतं। तथा हि न तावदाज्ये स्तकवन्त इति गु
णविधिरध्यवसातुं शक्यते। घृतस्य स्रुक्संनोकरणत्वासंभवात् तत्र लक्षणया घनसंबंधिभिर्मन्त्रैरिति वक्तव्ये न च ब्रुतैर्वेधिनः सं १
केचिन्मन्त्राः प्रसिद्धाः येल लक्षणन मन्त्रा नैवैवं वाक्येन लक्षणया घनसंबंधमन्त्राणां विधापनेऽश्चस्तोत्रे विधीयमाने स्तपनगौरवं विधेयाच
श्चा लं गात्रं नयनं क्लिष्टसमाश्रिमास्यात्। न तत्र परादित्ती मी मुख्य हाज्या नामाज्यत्वमित्यादिवाक्यशेषावगतयोगाश्रयेण तु नामधेयत्व
मंगीकृतमिति न गुणविधित्वाध्यवसानं रूढत्वाच्च नामधेयत्वमपि न स्यात्। यदा तु पंचदशान्याज्यानीति संख्याविशि

5

ष्टान्तर्ज्योतिष्टवांतरप्रकरणेनस्तोत्रगुणानयाविधीयेतेनत्वानेनैवप्राप्तयाज्यसंबंधंलक्षणायांमंत्राणामन्वर्थस्तुतिमात्रमुत्पत्ति
वाक्यविधीयतेअनुवादेचलक्षणाननेदोषः।स्तुतिमात्रविधानाच्चलाघवंविधेर्विनेवनामत्वेनलभ्यतइतिप्रसिद्ध्यादिभिर्गुण
वचनेनैवाध्यवसीयते।यदातुनात्रसंख्याविशिष्टाज्यविधानंसंभवतिकिंतुआज्यानुवादेनसंख्यामात्रविधानं।तदास्तोत्रेघन
स्याप्राप्तत्वात्तदनुवादासंभवात्स्तोत्रानुवादेनैवसंख्याविधानमानंतद्राज्यशब्दस्यस्तोत्रवाचित्वेवकल्प्यतेनान्ययेतिगुण
वाक्यालोचनेनैवाज्यपदस्यमुख्यार्थत्वंगतंनामधेयत्वेनाध्यवसायनतइतियत्तूक्तंयेपिगुणवाक्याधीनत्वाभित्रीयस्यतत्रैवक
थाप्रवर्त्ततेपंचदशान्याज्यानीतिकिंसंख्यापुरुषार्थंनस्तोत्राणांतयाविधीयतेकिंवाज्यशब्देनस्तोत्रमुद्दिश्यसंख्यामात्रवि
धीयतेइति।एवंसप्तदशानिपृष्ठानीत्यादिषुद्रष्टव्यं।एवंचित्रयेयत्रअग्नीषोमीयपशोरनुवादेनचित्रशब्देनचित्रत्वस्त्रीत्व
विधीयतेऽनड्वान्मधुघृतेनयथाधानाउदकेनतुलामित्यत्रसप्तानांयस्यमितिप्रकृतोयागःफलेविधीयतेचित्राशब्दस्यवि
चित्रद्रव्यवाचकत्वात्तत्रैवनामधेयत्वमिति।तत्रप्रसिद्ध्यादिभिर्गुणविधिः।नूतनत्वाच्चनोश्छिद्राछिद्रापः।उत्पत्तिवाक्याव
गतकरणत्वेनाप्यवाप्तिहेयागस्ययत्साध्यत्वंतदनुवादेनवैपत्यविकरणेनैवगुणविधानात्रमत्वर्थलक्षणाप्रसक्तेनव
वाक्यभेदः।एकयदेयान्तुचित्रत्वस्त्रीत्वपोरुभयविशिष्टैककारकविधानानुपपत्तिकामपदमपिपशुसाधनकत्वादग्नी

घोमीययागस्यार्जनेऽप्राप्ततया प्राप्तसाधनकामनानुवादः ॥ अस्ति हि पशुपतं कुर्वन्तः यशुकामा पं वृद्धत्वाद्याज्यानीत्यत्रा
पि संख्याविशिष्टाज्यविधानात् । नवाक्यभेदः तस्मात् गुणविधिरेवं चातुर्मास्येषु वने इत्यादि त्वाच्च त्वाग्नेयं आदित्यं गुणवा
क्यप्राप्तगुणानुवादकं न नामधेयमिति प्राप्ते अभिधीयते ॥ ॥ वाक्यभेदप्रसङ्गेन सामानाधिकरण्यप्रतः अन्यार्थत्वान्नाम
वाक्यद्वयं नामत्वेनैवोपपद्यते ॥ ॥ चित्रत्वे स्त्रीत्वचानेकत्वविधाने हि वाक्यभेदप्रसङ्गान्न द्रव्यविशिष्टकारकविधानेऽपि गौ
रवम् । कामपदं च फले मुख्यसाधने गौणं प्रकृतफलाकाङ्क्षित्वादिति प्रत्यक्षपाठानि क्रम्यमानं त्याज्यं तस्मात्तत्रैव फल
मात्रविधानं चित्रापदं च सामानाधिकरण्यान्नामधेयं यथा वृद्दशास्याज्यानीत्यत्रापि समस्तामावेन संख्याविशिष्टद्रव्य
प्रतिपत्तिरस्ति तत्रापि प्राप्तद्रव्यसंख्ययोर्विधानाद्वाक्यभेदः । तस्माद्दाज्यानुवादेन संख्यामात्रविधेयान्तद्वयं यथा तत्रापि वाज
पेयं नामधेयं न तेन घटनेनान्यस्येति गुणवाक्यवशादेवास्य नामत्वं विज्ञायते । सामानाधिकरण्यं पूर्वोक्तं कवदिति
वाक्यशेषाच्च यदाजिमायुरित्यादेर्नामत्वमेवमुक्तं । यत्तु वार्त्तिके एवं शक्यवनरस्तु त्वग्निवाक्यमुदाहृतं तत्र वाक्यं नियत्वे
ष्य तदुक्तं त्वग्निवाक्येन पासर्वत्रो वरुणत्वयोगाद्द्रूनि मुख्यानि एष्टानि भवेयुः तत्र यस्य प्रमेकस्तेन ज्योतिष्टोम एव बहुत्वाभा
६ वाद्धैकास्यके हैष्टत्र बहूनीनि ह्रिष्ट्ठा ते जेतरर्षनर एवमवनिहिने गौवरुण सामादिषु एषशद्वो गौणः तेनविश्वजि

6

सर्वं पृष्ठं इति सर्वशब्दो बहुत्वापेक्षत्वान्न चोदकप्राप्तानुवाद इति नैतद्दिति रूढ्यते ।तेन रथंतरं पृष्ठं भवति बृहत्पृष्ठं भवतीत्यु
त्पत्तिवाक्यमिति वक्तव्यं ।न ह्यत्र स्वयमेव वाक्यैककारोन वैयर्थ्यं स्यादिति ।तस्मादेवमनारभ्यात्विदमुक्तं ।एतं न दुक्तं भवति सि
र्वेषां सप्तदशानि पृष्ठानि तेन दृष्टो दाहरणीय देवतापत्तिवाक्ये पृष्ठैः स्तुवन्ति इति रथंतरं पृष्ठं भवति इति वाननं देवोदा
हृत्यमिति मामिप्रायः ॥ ॥ नामधेयविचारणाशास्त्रं ॥ ॥ आघारमाघारयत्यग्निहोत्रं जुहोतीत्यादयोऽग्निहोत्रशब्दप्रभृ
तयो विधिः कर्मनामधेयमिति विचारः ।प्रसिद्धाधिकारिणि गुणविधिः ।न च मत्वर्थलक्षणा ।अग्निहोत्रशब्दे ऽग्निहोत्रं वाग्नये हो
त्रमस्मिन्निति मत्वर्थं त्यक्त्वा तु पुरुषसन्निनायोग्निदेवताविधायते नामधेयत्वेनानुपपत्त्या घृपिच दध्यादि द्रव्यमेव द्र
लभ्यते न चापि दृष्टताभावाद्दनूपपत्त्वा पद्यते यच्च प्रजापतये च सायं जुहोति पत्नीस्य प्रजापतये च प्रातरित्यनयोर्नेक
गुणोपादाने न विशिष्टकर्मविधानात् देवताविधौ वाक्यभेदो मामथर्थ्यं न चैककारकविधानाद्वाक्यभेदाविभक्तिः एकत्वे
नैककारकविधानात्वाच्च द्वित्वसंख्यायोगोपपद्यत इत्यग्निप्रजापतिभ्यां समस्ताभ्यामेकविभक्तिरश्रुताप्यतनत उभयविशिष्टेकदेवता
कारकविधानात्तत्र वाक्यभेदस्तन्नेमर्थविशिष्टे ।अपि क्रोशाति वत्तएष कृपद्विभक्तिः स्यात् न यापि तत्पावाक्ये नाहहो
कल्हापत्नीवदग्निप्रजापतिभ्यां युगपत्संबन्धात् उभयविशिष्टमेकं कारकं यदा तु यजति ददाति जुहोतीत्यादयः भावनापि

भक्तिःप्रत्येकमग्निप्रजापतिभ्यां युक्तं गौ देवताविभक्तिः प्रकृत्यर्थभेदभिन्नाप्रत्येकं देवतो भावनाभिव्यञ्जिणद्यपतिन
द्वाकुतो देवतैक्यं देवतासामान्येन त्वेकत्वे भावनासामान्येन तुल्यमिति समस्तो वेदराकेवाक्यं स्यादतो नामत्वे देवता
भिधानात्संभवादनूपपत्वमिति गुणविधित्वमेव युक्तं अविहितदेवताकेषु दर्विहोमेषु गुणविधानान्न नवात्रतत्संभवो आ
घारशब्दे न पितृरणसमर्थद्रव्योमाज्य यथ यः प्रभृत्यभिधीयते तत्र द्वितीयानिर्देशाद्दाघारणसंस्कार्यत्वेनावगम्य
ते विधियोजनस्य च संस्कारासंभवात्प्रयोजनापेक्षायां प्रकृतेऽपि ध्यापेक्षो याज्ञापुयाजार्थतावित्तापन्ने प्रकरणेन यज्ञ
शेविधायमानेनाज्येन मन्त्रवर्णलक्षणं मन्तुपप्रत्ययपुरुषस्यैव वाक्यस्य प्रकरणेन कल्पनाता । न चात्र वाक्यो विधीयते
संस्कारमात्रस्य श्रवणान्न च संस्कारकर्म्माणि फलचित्रामर्वति द्रव्यमिति । तस्माद्गुणविधिरेवं वद्वितीयानिर्देशो युक्तो भ
वति आघारस्य संस्कार्यत्वात् । अग्निहोत्रे चार्थाद्धि सायंप्रात इत्यानुवादेनोपसर्जनार्थविधानात् । नामधेयत्वेनुष्ठानविधेय न४
त्वात्कर्मैव विधेयं तत्र करणमिति तिनामधेयेत तीयानिर्देशादनुपपत्त्या द्वितीयापास्याऽचफलगामएव कर्मणाकरणत्वमुमा
नितिवाक्येनफलवामापेक्षितकर्म्मस्वरूपकर्त्तव्यते व्यतिरिक्तायाऽत इतिकार्य विधेः करणत्वावगमात्कर्म्मत्वासंभवात्सा
ध्यत्वे च तस्य साध्यान्तरानपेक्षत्वाच्चान्यफलवाक्येनापि फलेविधातुशक्यत इति कर्म्मान्तरमेव फलवाक्ये स्यादतो न यागाघा

तदग्निहोत्राधिकरणे वक्ष्यते नेह करणान्तरोऽसौ सामर्थ्येनपेक्षत्वाद्गुणत्वान्नैरर्थक्याद्विधानं गुणस्यान्तः इति न तस्माद्गुणमात्रा
वपि कर्मणः करणत्वेन निर्दिष्टत्वान्न चानुपपत्तिरतो गुणविधिः ॥ अत्रोच्यते ॥ ॥ वाक्यार्थोनन्वविधानत्वेऽपि धात्वर्थविधिसंभवे चि
पदान्तरं न चानन्यगतिना मत्वेन संभवति । यत्र हि धात्वर्थविधानं वाक्येनोपपद्यते यस्य तत्र यथोपपद्यमनन्यगतिस्तत्र
स्यान्नवा वाक्यार्थविधाने तन्नु शास्त्रान्तरप्रख्यापितगुणनिमित्ते कल्पनामध्ये यत्वेन संभवतीति न धात्वर्थविधानं बाधितं
च ॥ किं पुनः शास्त्रान्तरं यद्दृष्ट्या गुणस्य प्रख्यापकं अग्नेर्ज्योतिः ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति सूर्यो ज्योतिर्ज्यो
तिः सूर्यः स्वाहेति प्रातरिति वाचनिकमन्त्रवर्णात् प्राप्तिर्यथा प्रजापतये च सायं जुहोतीति तत्र मन्त्रवर्णप्राप्ताग्निसूर्या चुवा दृतयेच
देन प्रजापतिसमुच्चयविधानमिति तेन न वाक्यभेदः । आघारवाक्ये आघारसंज्ञे कर्ममात्रे विहिते चतुर्गृहीतेन गृह्णाति न
द्रव्यं तस्याघारमाघारयति नैवाज्यप्राप्तेः तत्र गुणात्मकत्वप्राप्तमिति तन्निमित्तनामधेयसंभवात् कर्मविधानमेव पु
क्षार नः दृष्टं च संस्कारगुणमपि नामधेयत्वमुपपद्यते गृहमेधीयत्वेन यो मे गृह्णातीति नवा स्पर्शसंस्कारत्वे इद्धेऽग्नौ धारया आघारमा
घारयतीति मान्त्रवर्णिके इन्द्रदेवतावत्त्वाधायकत्वमस्ति हि इन्द्र आघारितसाधनं शास्त्रप्राप्तं सिद्धिनो यानि दर्शनात् क
थं पुनरशास्त्रेनानर्थाहृतेन च शास्त्रस्य तत्परः । न हि अश्रुतलक्षणया वा विधिवाक्येन अर्थत्वं शास्त्रेण अप्यर्थाहृते वाक्यभेदप्र

संगादग्निहोत्रहोमं कुर्यात् होमेन च फलमिति अर्थाक्षिप्तेनापि विषयत्वपः स्यात्तत्र तथा मन्त्रिगुणाप्युभिर्हाहिगाको अर्था
क्षिप्तसाध्यत्वाभिप्रायेण करणभूतेऽपि कर्म्मणि विधीयमानः कृत्यवशाद्विधानं तु इति मन्त्वर्थ जद्दगुणा दृत्र जलांजलिं स्मा
तृणनेन ये धात्वर्थस्य विषयत्वपाकरणत्वेन चान्वयं मन्यन्ते निराकृताः । विषयभूते न हि केपि करणवाचिनां नामधेयानां
सामानाधिकरण्यमार्थिकेन करणत्वेन सामानाधिकरण्यमिति चेन्न साध्यत्वमपि तस्यार्थिकमस्तीति गुणविधिरपि
विनैव मत्वर्थलक्षणया पाठिताच वैरूप्येण स्यादिति क्षमस्तमेव नामधेयप्रतिपादनमनुपपन्नं स्यादृत्य विषयत्वद्वारेण क
हृतोध करणत्वपरत्ववशद्दृलक्षनोमपरेणाश पाद्यमात्रत्वेनोपात्तविषयत्वेन शास्त्रार्थः स्यात् परत्वाद्यपशवृत्तवत्यमवि प्र ६
षयतयाभिधाय पुनः करणतयाप्यभिधत्ते न कर्यो स कृदुच्चरितो द्विरभिदध्यादभिधाने वा साध्यमपि पुनरभिदध्यान्नहि
म नियामकमस्ति द्विरवाभिधत्ते न त्रिरिति । मत्कृत्यवृत्ताषाः किमयं वगुठनेनेति न्यायानां नतश्च गुणविधिरपि स्यादित्यत्र कम
नःकरणत्वेनैवान्वयो वाच्यो न विषयत्वेन त्यासा तावदनःकपद्धिनीयानि दृशइति बकुंभं मदुच्चेने । आक्षिप्तेनाव दार्थिकं धात्व श्रुति
र्थस्य साध्यत्वं । असाधितस्य करणत्वानुपपत्तेः । अन्तः साध्यसाधनयोर्द्वयोरेकार्थसमवायात् साध्याभिधायिनीद्वितीया सा
धनत्वमेव लक्षयन्ती धात्वनुसामानाधिकरण्यप्रतिपादनेन इत्यविरोधः ॥ ॥ नद्यपदेशं चाइहकृछिशवृत्तवचाकामे दर्पहिता

५२ स्म २

स्यपदेशवंतम् उदाहरणं। यथा श्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यादिषु श्येनादिशब्दाः स्वेषु गुणविधिः कर्मनामधेयमिति संशयः। अ
सौतन्निरूढत्वात्तेन विधिः श्येनो हि सोमादिषु काम्यत्वाच्च नित्यमुद्विशिष्टमपि सोमं बाधते नैं पक्षद्वये गुणविशिष्टकर्मविधानं अ
प्रसिद्धार्थकल्पनानो चैवं मत्वर्थलक्षणा सोमादिवत्तान च यथा वैरूपे नोनिपत्यते तादिवाक्यशेषदर्शनं क्रियासामान्येनेकर्मणि
गौणत्वेन कर्मवचनत्वं पुष्टं। अन्यत्र विप्रकृष्टार्थत्वात् गौणत्वस्य लक्षणा रागप्राप्ते यौगात् तद्वृत्ति गौणीवृत्ति वस्तुनि। तद्वेदं लक्ष
लोकेवाश्रिता गौणत्वेचास्येनो यथा तरपरत्वात् श्रुतिबाधः। लक्षणायोगानुत द्वत्स्यापि वर्तमानः श्येनशब्दो लोके हि तोस्मीषवदुपसर्ज
नार्थश्येन विधिपर एव। करणाभूतेन तु यागेन करणाभूतस्यैकवाक्यता नान्तरेण मत्वर्थलक्षणा लभ्यते तु स्यैकवाक्यत्वार्थल
हेणात्रपराणा नात्वर्थं तु श्रुत्या घ्यवेनिन श्रुतिबाधः। उक्तेन। गुणविधौ नावत्मराण वस्तो नव्यः तस्य वाक्यमेनेवोपमानमनुपप
न्नामिति न व्यपदेशात्मकवाक्यशेषानुपपत्तिर्विशिष्टविधिस्तु गौरवादेवापुष्टः। नच सोमादिवत्तरपदानां रस्यानन्यगतित्वं य
पावश्येन इति वाक्यशेषानुसारात् गौणत्वेन नामत्वमेवमवगतं।। ।। अस्ति हि वाक्यशे[illegible]षसेदमेव प्रयोजनं कर्पं नामश्येन श
श्स्य यागनामधेयता विज्ञायते जितस्मान्नामधेयत्वमेवं यौगिकवाक्यभेदतत्प्रख्यतद्व्यपदेशैः चतुर्भिर्नामत्वं प्रसाधितैरेव च तंप्र २
सर्वत्र नामधेयत्वं दृष्टं।। ।। नामधेये गुणश्रुतेः स्याद्विधानमिति चेत्तावाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत वाजपेयपदशब्दः किंगु

5

णाविधिः तु न कर्म्म नामधेयमिति चिंत्यते। न दर्शयामि दं चिवाचयति किंपत्ने तेस्याख्यातं गुणफलाभ्यां नेत्रेण संबंधं केत्तमते नवैसुर्वाणि
वा भ्रिद्दादी ~~र्म्मनामधेयमिति चिंत्यते~~। नि अत्रोदाहृत्तं व्याख्यानि। त वेष्ठाख्यातेन शब्दे पुनेत्र संबंध भवात। मूल्वर्थलक्षणा दोषो नोस्मात्या
ल्लिप्यते धुना कर्मत्वं करणत्वं चाख्यातेनाभिधीयते यागादेः। किंतु संबंधमात्रं सार्णां च नु तु। यादृश्यजेनेति पागस्प कर्मत्वमुख्ये धा २
ततस्ततः साध्यहृयासमवायात्रफलसंबंधेन गुणाएव साधानतया संबंध्यते। अथ तु करणत्वमेव यागस्य नतोपि करणहृयासम
वायात्र गुणाः संबध्यंत फलमेव वा संबध्येते जिनस्यात्तंत्रत्वात् न त्वेन द्रव्यनरदाख्यातेनो व्यतेजे द्वाव कश हाभावाना। प्रहृस्य हि यागमात्र
मुक्तेः प्रत्ययेन तु भावनान्वयोस्क समभिव्याहारात् न संबंधमात्रं गम्यते। न तु कर्मकरणत्वयोः साधारणे। अनश्वोभयरूप साधारणत्वा
च्चागस्यत द्विषयापि भावना यागकर्म्मिका यागकरणिका चेति द्विरूपा भवति तेत्र च यागकर्म्मिकांशेन गुणसंबंधं न त्करणिकांश
नेतत्फलसंबं[illegible]ध भावनालभते तत्रेणोति विनैव मत्वर्थलक्षणया गुणविधानमुपपद्यते वाजपेयेन यागं कुर्यादित्योनच स्वाराज्येन कु
र्यादिति॥ ॥अत्रोच्यते॥ ॥संबंधमात्रतात्पर्ये नैकस्य स्यान्वयो भवेत्। न हि शेषपरत्वे तु स्यादन्यतरसंगतिः॥ ॥रूपद्वयपरत्वे तु
विनावृत्त्या न लभ्यते॥ ॥तस्मात्राख्यातशब्दस्य तेत्र संबंधमेवः। कृत्यालूतणपावापत्वाः शब्दः स एव शक्तानरा र्थेन संबध्यते। न तत्रैस्याख्या प २
विनावृत्त्यानलभ्यते। फलस्य साधनापेक्षित्वाद्यागो वहिर्भावनाफलं सं करणिके
नात्संबंधमात्रेत्वर्थभावनयोरवगतो। नतो नैकस्यापि फलगुणयो रुद्देश्यः स्यात्। फलस्य साधनापेक्षित्वाद्यागो वहिर्भावनाफलं सं
तामसंबंधः। अनिर्दिष्टो भयरूपात्वनेकेनाप्यन्वीयते अयोग्यत्वात्तत्रा
बंधमर्हति। तथा मगणस्य साध्यापेक्षित्वाद्यागकर्म्मिकैपेव भावनया संबंधः।

वश्यं विशेषपरतात्मकपंगेनव्याकथमसत्वोः कर्म्मकरणाविनक्रोस्तात्परताशब्दस्यापिनिवेतरसामान्यवाचिनीवाषष्ठी किमत्रास्ति येना
त्रसंबंधमात्रमप्यपगम्यते । समभिव्याहारादेवलक्षणायाः संवंधावगतिरितिनिचेत् । नतत्रएवसमभिव्याहारात्तपदांतशब्दयालोच
नयासंवंधविशेषस्यैवलक्षणायाःसिद्धेः तत्वसत्तिविशेषपरत्वेयदीनतत्वात्यानोद्यटइतिस्युक्तं । तस्माद्विशेषपरतेति । तत्रकर्म्मप
9 रत्वेगुणस्यैवंसंवंधोनफलस्यकरणपरत्वेतुफलस्यैवनगुणस्येत्यन्यतरविशेषपरत्वेन्यतरस्यैवसंवंधान्नतेत्रेणोभयसंवंधः उ
भयरूपपरत्वंतुनाहन्निमंतरेणालभ्यते । नखलुयस्मिन्नेववृत्तेयोगंकरणत्वेनावुध्यामहेतस्मिन्नेवकर्म्मात्मनावोद्धुमीश्महइति
स्वानुभवसिद्धमतस्त्वेवंगुणप्रधानत्वोद्देश्योपादानविध्यनुवादकत्वमपिवैरूप्यंअतोनतत्रत्वोभावनावदितिवेत् । यथास्वनुभा
वनाकर्म्मकरणत्वोद्देश्योपादेयत्वादिरूपभेदमंतरेणोवाख्यातामभिधेयात्मनासाध्यादिभिःसंवध्यतइदमनेनेच्छेन्नुयोदिति नया
यागोपिकर्म्मकरणत्वादिरूपमनाहत्यधात्वभिहितेनैवरूपेणगुणफलाभ्यांसंवध्यतइति नवैरूप्यमिति । नन्विक्रिया
नाभावनाहिक्रियारूपासर्वकारकसाधारणरूपेणवेतियुक्तंयद्वैरूप्येणानेकसंवंधंलभते । यागस्तुक्रियारूपः कर्मविकारक
रूपेगुणादिभिःसंवध्यते । नचासौभावनाद्वारेणोवान्तरोणकहायनीवद्गुणफलाभ्यांसंवध्यतइतियुक्तंभावनासंवंधोपिचास्यस्व
रूपेणानसंभवतिकारकंहिक्रिययासंवध्यतेनवस्तुस्वरूपमतोवश्यंकर्म्मात्मनाकरणात्मनावाधातुनायागःप्रतिपादनीयः । न
चान्यतररूपप्रतिपादनेऽन्यतरेणोवगुणेनफलेनवासंवधोनोभयसंवंधसिद्धिः उभयप्रतिपादनेवाद्विरुच्चारणतयावाक्यभेदस्तस्मा ८

त्वंतत्रसंबंधसिद्धिः। तेन गुणविधिपक्षे सैव मत्वर्थलक्षणा सोमेन यजेतेत्यत्र अरुणया क्रीणातीत्यादिवत् अपितत्वे नित्यं वा जन्ये
यसुराद्रव्यमस्मिन्निति सुराग्रहविधानात् तत्र आख्यातया नामधेयत्वे तु कार्याभिधायिनामेव भावनाभिधायित्वेन सर्वाख्याता
नामभिन्नाहृतेषां काष्ठैः पक्वेनीत्यादिषु भावनाभावाद्धात्वर्थे नैव कारकाणां संबंधात् क्रियारूपत्वं धात्वर्थस्याभ्युपगन्तव्यमान
तः स्वरूपेणैव धात्वर्थः कारकसंबंधमर्हतीति विनैवाहृत्यापत्तिमिहि नैवरूपेण साध्यसाधनात्मकत्वं बध्यत इति अधिकरणमिद
मनुपपन्नं स्यात् न वो दिश्यो यागानादिकृतमपि वेदे गुणविशिष्टयागविधानात् न च मत्वर्थलक्षणा कारकविभक्तेरेव श्रुत्या
क्रियारूपधात्वर्थसंबंधसिद्धेः अतो क्रियारूपत्वं धात्वर्थस्य अयं नीयं पुत्रं चेत् नतः अन्यथा हि काष्ठैः पचतीत्यादिवत् काष्ठैः पाक
इत्यपि संबंधः स्यात् तेन यद्यपि धात्वर्थानामेवमात्मनादानुकूलत्वं क्रियारूपत्वमस्ति तथापि न धातुभिस्तद्रूपमभिधीयते प्रती
यमानाहिति न तत्संबंधः कारकाणां यथाहि वस्त्वादिशब्देभ्यो हितापि न क्रियाकारकैः संबध्यन्ते तथा न धात्वर्थेहितापि भावना
दिशब्दात्र विनतद्रूपस्याभिधायकाः अदूरविप्रकर्षमात्रेणातेषामाख्यातपर्यायत्वे आख्यातमेव न तद्रूपाभिधायीति नैव कारक का
णामन्वयः तेन लडादिष्वपि कारकसंबंधसिद्ध्यर्थं आख्यातस्य भावनावाचित्वमंगीकर्तव्यं अन्यथा धात्वर्थस्य क्रियात्वापत्तेरधि
करणमिदमनुपपन्नं स्यात् भवन्मते च समस्यापि च प्रत्ययार्थस्य क्रियात्वे धात्वर्थसंबंधित्वात् गुणमात्रकारणां सुतरां गुणविधित्व रकार

मेवस्यात्: अपि च· लडादिभिरपि कर्म्मणां नामधेयानां करणत्वर्पेन यागसमभिव्याहारोऽनुवादत्वात्क्वचिद्रूपं तेन जवाराषा विकल्पते यो वा
जयेन यजेत य दृर्षमयेयरिधानं यति वाजस्यावरुध्या इति· तद्यदि लडादिषु धात्वर्थ एव क्रिया स्यात् तेनैतो यागनामधेयं से
10 वेधः तस्मात्संबन्धाभावात्तेन करणं भवति तथा योगाजसर्वे पृच्छेते नैषमेधेन यजेत इति· तथा तेमालभमानेनावजन्ते इति लक्षणं तथा मे
यागपिरहोपि तद्यः अतो यथा वैदिककाम्यालोचने नापूर्वशङ्का पूर्वमवगतो नुमन्येते तथा सर्वाख्यातानां करोत्यर्थपवचनत्वे विमुक्ते
तृ॰ नूरनुपेतव्यः· तथा हि तत्रैव तैर्यो तोनां नामधेयानां करणासमर्पकत्वाऽन्वयोघटते अन्यथा दुर्घटं स्यादित्यास्तां तावत्· त
ति ६ स्मिं नामत्वात्तद्गुणास्तु विधायेरन् विभागाद्विधानार्थे चेदस्मिन्नशिष्टः अग्नेयोष्टाकपालो मावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो
भवतीत्यत्र श्रूयमाणा आग्नेयशब्दोगुणविधिः कर्मनामधेयमिति विचारः तदर्थं चेत् किं मेतत्र न त्व्वन्यायोस्तिनवेति· तत्रानेकगुणविधा
नेवाक्यभेदोऽष्टाकपालद्रव्यकं कर्ममात्रे विधीयते तस्य तु स्यान्न कर्मादग्निर्देवत्वेपन्यानुवाक्या पुनराम्नेयं भवति अ
तो मंत्रवर्णिकोऽग्निरग्निहोत्रवत्प्राप्त इति न हृदेवनामत्वं ...तेन· मंत्राकांक्षा न चात्रास्ति सत्यामपि तयोग्यता· मंत्रस्य
नास्तिवदवनमग्निहोत्रेऽस्ति तत्रायं· नद्वष्टाकपालो भवती त्येनावनापुरुषव्यापारः कश्चिदुक्तो येनानुष्ठानाय स्मारकं मंत्रमपे
क्षेत· सत्यामपि तु मंत्राकांक्षायां पुरोडाशमात्रविषयस्य ...पारस्य देवतां वाचि मंत्रसंबन्धायोग्यत्वात्संबन्धः यदि यागत्वे मे

१८

त्रसंबंधात्प्रागेवावगतेस्मात्ततो भवेद्देवताभिधायिना मंत्रेणासंबंधः। ननु न हि तस्ति देवतासंबंधात्प्राक्प्रत्यक्षया यागाश्रवणात्।
नवात्र वाचनिको मंत्रः। येन आधारवेलायां मांत्रवर्णिकी देवता स्यात्। अग्निहोत्रे तु होमस्य पुरुषार्थतया श्रवणात् दृष्टिमंत्राको
ह्यायोग्यस्य होमो देवताभिधायिना मंत्रेण संबद्धो वाचनिकश्च तत्र मंत्रः। तेन युक्तं मांत्रवर्णिकदेवताकस्यैव तु हत्तु मंत्रसंबंधस्याको
श्रोयोग्यत्ववशेन कल्प्यत्वात्तेन प्राग्यागात् सिद्धिरस्तीति देवतासंबंधेनैव यागो लक्ष्यम् इति आग्नेयशब्देनैव देवताविधानं व्याविशि
ष्टकर्मविधानं चाश्रित्य दर्शनेकेषामपि गुणानां विधिः सिद्ध्यतीति न वाक्यभेदः॥ ॥ वर्हिराज्ययोः संस्कारे शब्दलाभादतत्छब्दत्वम्॥ ॥कर्म्म
नामप्रसंगात् दृष्टमन्यन्नापि वर्हिराज्यपुरोडाशशब्दानां संस्कृतेषु शास्त्रेषु सर्वैः प्रयुज्यमानानामसंस्कृतेष्वपि जातिमात्रे केचिद् शा
स्त्रस्थैः प्रयुक्तानां किं संस्कारनिमित्तता स्यादुत तु जातिवाचितेति चिंत्यते। तत्रापि ल्यादिवदृष्टवालादिवच्च शास्त्रस्थयाज्ञिकप्र
सिद्धिः सार्वलौकिकी अशास्त्रस्थम्लेच्छकल्पितयवप्रसिद्धेर्बलीयसीति संस्कारनिमित्ततेति प्राप्ते क्रमः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेतेषां जा
तिवाचिता। व्यभिचारात्तु संस्कारनिमित्तत्वं प्रकल्प्यते। न हि शास्त्रस्थाः सर्वलोकस्य [illegible] जातिमपहाय प्रयुंजते। संस्कारं त्वपहाय
जातिमात्रे केचित्प्रयुंजते तेन जातिमेतेन व्यभिचरंति व्यभिचरंति तु संस्कारं। अतो जातिवाचितानेन च शास्त्रस्य सर्वलोकविरोधः। तत्रापि
जातेरप्युपगमात् दृष्टकल्पं नव जातिमात्रे शास्त्रस्थानामप्रयोगादर्शने दृष्टचनत्वा। नहि योपत्रश[illegible]क्रः सततं सर्वैः प्रयोक्तृभ्यः। तस्मात् जाति

वव नाः॥ ॥प्रोक्षणीष्वर्थसंयोगात्॥ ॥प्रोक्षणीशब्दस्यापि पूर्ववत्सर्वलोकशास्त्रस्य प्रयोगात् संस्कारनिमित्तत्वं ग्रामयोघासंस्कृतेपि क प्रा०म १
विसयोगाद् व्यभिचारात् जातिनिमित्तता प्राप्ता। न चावयवार्थता युक्ता। समुदायप्रसि [illegible] ऽवे लोपसूत्वा
न्।ऽत्रावयवद्वारेणाहि विशिष्टार्थप्रतिपत्तिर्वाक्यादिव वाक्यार्थप्रतीतिः पदार्थनिमित्ताला द्गणिका समुदायप्रसिद्धेनुक्तत्वात् प्रनीतिरिति
सेववलोयसा उच्यते॥ ॥वृद्धिर्लक्षानिका यौगिकाधने नचलद्धिकान्त्रेवचात्मलाभोस्यापत्रनीवृपवार्थजा। पथाद्वाऽश्वकर्ण
स्यसमस्तु त्ववयवार्थेषु नन एवा यय न्त्वात् अर्थप्रतिपत्तिः परिहीना नाद्दृष्टो समुदायस्य शक्तिकल्पयितुं त्ततमां संनिवयवार्थाः प्र
कृष्टाहृताहेतुत्वान स्त्रीलिङ्गत्वाच्च नेमात्रनात्मा नेलमनेरूठः। वाक्यार्थता सवता। तस्मात् यौगिकः प्रोक्षणीशब्दः॥ ॥जपानिमं
वचे॥ ॥निर्मन्थ्यशब्दस्यापि शास्त्रस्य सर्वलौकिकप्रयोगात् संस्कारनिमित्तत्वमव्यभिचारेणात् जातिनिमित्तत्वमुन्दोमप्रसिद्धावय
वार्थत्वान पूर्ववत् यौगिकत्वं साधनीयं विशेषस्त्वेतावान् प्रोक्षणीशब्दो हिंसेचनसाधनत्वनिमित्तः। अग्निचापोसेव न साधनत्वंस
मि ३ वदन्ति युक्तं यौगिकत्वं निर्मथ्यशब्दस्तु मथनम कर्मत्वनिमित्तः। न च निष्पन्नस्याग्नेर्मथनकर्मत्वयोग्यता नास्ति। निस्पन्नेषावाग्नेश्चाये
शब्दो लोके प्रयुज्यते। निर्मथ्यमानं यत्र यत्र हृतामह इति न च भूतपूर्वतया योगेन प्रवृत्तिः प्रतिहृतामग्निमेदाहन्यामासेग्निर्मथने निष्पन्नः पे २
सतदेवनष्टः अग्निप्रापेपाकायामीपनेक्षोपमसत्य वयवार्थप्रयुज्यमानं संस्कारमिव योगमपि व्यभिचारानीत्यत निमित्तः जातिनुन

याभिचरन्नीति नह्याभिचरन्नेव पुत्रमिति दृष्टो विशेषाशंकां निवर्त्तयितुमतिदेशः क्रियते । भूतपूर्वमपि योगं निमित्तीकृत्य से ता
नाभिप्रायेणाप्रयोगोपपत्तेः [blot] रूढिरथंतरपादपि दृष्टाकल्पयितुं शक्यते । तस्मा यौगिकः ॥ ॥ वैश्वदेवे विकल्प इति चेत् । चातुर्मा
स्येषु प्रथमे पर्वण्याम्नायो यागः श्रूयते । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं
पौष्णं चरुं मारुतं सप्तकपालं वैश्वदेवीमामिक्षां द्यावापृथिव्यमेककपालमिति । तत्संनिधाविदमाम्नायते वैश्वदेवेन यजे
तेति । तत्र संशयः किं यजेतेत्यनूदितानां यागानां वैश्वदेवशब्दो गुणविधिः विश्वे देवा देवता विधीयन्ते किं वा तेषामेव ना
मधेयमिति । तत्र नामत्वपक्षे स्याद्वाक्यभेदेन दुनर्थकं देवतानो विधेयासागत्यभावाद्विकल्प्यते । नामपक्षे हि तस्याविधेयत्वाद
यागस्यानूपत्वेनाविधेयत्वाद्गेः समस्तवाक्यानर्थक्यप्रसंगः तस्माद्गुणविधिः । अस्मापयरूह्वेषु योगेषु देवतोनरमनवकाश
मिति चेत् । नाग्निकस्य संभवात् । न चोपायापिस्तत्राभ्यासवशान्मुख्यविशिष्टत्वावत्संकल्पितमिति तुल्यबलत्वं नामत्वेन । [blot] नुगु
णाधिकरणे बलाबलं वक्ष्यते । तेन गतार्थमेतत् । तान आनर्थक्यमाधिक्यात् । व स्यान्निहि क्रमिति लिंगाधिकरणे दुर्बलस्याविरमा [blot] ण
स्य वाक्ये गृहीकिं चिद्दनर्थकं भवतीति न तो विपरीतो गाधो भवतीति । तदिहाप्यविधीयमाने गुणे समस्तस्यैव वाक्यस्यानर्थक्यप्रसं
गात्तद्देवतैव विधानमाम्नायस्य गाम्भावात्तु मुख्यत्वशिष्टाप्रकृत्यग्निशिष्टैरग्न्यादिभिर्विकल्पयिष्यतीति स्यात् देवतादेवेयदिगात्याम्नायपि

कोऽस्य। तान्तत्वनुवादत्वेऽपि समुदायीकरणेनार्थवत्ता। न हि नानावाक्यबोधितानामाग्नेयादीनामेकशब्दोपादानादृते समुदाय
भावापत्तिरेकसंज्ञासंबन्धो वा लभ्यते। अतस्तन्त्वनुवादेऽनेनैव निमित्तेनैकप्रणीत्यानूतनापेक्षसमुदायत्वमेकनामधेयत्वं
च लभ्यते। न तु तन्त्वप्राचीनप्रवर्गे वैश्वदेवेन यजेतेत्येवमादिषु वैश्वदेवनामकस्याग्नेयादियागसमुदायस्य ग्रहणम्। सि
द्धमेव नित्वहिनेरथ्याग्न्यामिक्षायागस्यैव वैश्वदेवत्वप्र[illegible]प्रत्यामिक्षानानात्प्राचीनप्रवर्गादिसंबन्धः स्यात्। नन्वनुवादो
ऽपि श्रुत्यर्थलाभादामिक्षायागस्यैव स्यात् इतरथा हि वैश्वदेवा वैश्वदेवसमुदाये वैश्वदेवशब्दः लक्षणया येन कल्प्यः स्यात्
।नयोर्नर्थक्यात्। आमिक्षायागस्य हि देशादिसंबन्धौ समन्त्यपन्नुवादे लभ्येते। न तु श्रुतिनदवस्था मानर्थक्यं स्यात्। वचनानर्थक्या
त्वैल्लक्षणाश्रयणेऽनेन वा वैश्वदेवलक्षणाया वाक्यशेषदर्शनयोगवशेन श्रुत्येव वाजिनामपि यागानां नामत्वसंभवात्। एवं हि श्रूय
ते यद्विश्वे देवाः समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमिति। नैतदेवं योगेनाष्टानामपि यागानां नामत्वं कस्माद् नानार्थाय म
नुवादः। सति वानुवादत्वे नाप्यर्थवत्त्वेन देवताविशिष्टयागान्तरविधानमपि शेकनीयं गौरवात्। प्रकृतप्रत्ययबाधाच्च।
आग्नेयो ह वै वि इति चार्थनानात्वाद् नानालिङ्गविरोधाच्च। तस्मात्समुदायानुवादः। तत्र च दृष्टयोगेन चैकदेशदेवतात्वेन वा विश्व
योर्देवानां समवायात् त्रस्यन्यायेन नामधेयं वैश्वदेवशब्दः॥ ॥ पूर्ववन्तोऽविधानार्थास्तत्सामर्थ्यं समाम्नाये॥ ॥वैश्वा

नरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते इत्यत्राष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति नवकपालस्त्रिवृतैवा
स्मिन्नित्यादि श्रूयते। तत्र विचारः किमष्टाकपालादिशब्दाः प्रकृतस्य वैश्वानरयागस्य नामधेयं उत तत्रैव गुणविधिः अत्र पु
फले गुणविधिः किं वार्थवाद इति। तदर्थं किं गुणविधिपक्षे सर्वेषामष्टाकपालादीनां तुल्यवन्निशिष्टतां भवति किं वा सर्वे
षां तुल्यवन्निशिष्टता। अपि त्वा द्वादशकपाल एव तुल्यवन्निशिष्टः अन्ये तु तत्र शिष्टा इति। तत्र वैश्वानरसामानाधिकरण्यदृष्टत्वाद्दी
नो द्वादशसु प्राप्तस्तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वमाशंक्य द्रव्यवचनात्त्योर्यागसमानाधिकरणत्वाभावान्न तत्प्रख्यत्वाभावाच्च गु
णविधिः। न ह्यपि घपि द्वादशसु त्र्यष्टौ विधीयन्ते न चापि न द्वादशकपाले ष्टाकपालः समस्ति पोष्टसु कपालेषु संस्कृतः पुरो
डाशः सोऽष्टाकपालः। न च पुरोडाशे पुरोडाशान्तरमस्ति। न च द्वादशकपालत्वाष्टसु स्थान इति शक्यते वक्तुं अष्टौ नेत्रतापेक्ष नों
त्वात्। अष्टभिश्चतुर्भिश्च सोऽसंस्कृतो न केवलैरष्टभिः। तन्न श्वासामर्थ्यात् न द्विजानुपपत्तिः। तस्मात्सामर्थ्याभावात् न तत्सामर्थ्यत्वं
गुणत्वं नार्थवादत्वं। न ह्यविहितस्याष्टाकपालस्य स्तुतिः संभवति। तस्माद्गुणविधिः। अष्टाकपालद्रव्यं वा एतत्संख्या वा वैश्वान
रयागे विधीयते। न चास्यान्निशिष्टद्वादशकपालाविरोधाद्विधानं सर्वेषामुत्पन्निशिष्टत्वात्। एकं हीदं वाक्यं वैश्वानरं द्वाद
शकपालं निर्वपेदित्यादि यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति सएवमंतमेकायकामावसानत्वात् तन्नामधेयं वाष्टत्वादयः कृताः

सर्वस्य चोत्पन्नशिष्टाभावे नित्यद्वा सर्वस्य चोत्पन्नशिष्टो वैश्वानरं द्वादशकपालमिति निर्देशेनाविशिष्टयागविधानान्न तत्र यदष्टाक
पाल इत्यादिभिर्वाक्यैरेवैकल्पिकद्रव्यविधानं । उपक्रमे तु द्वादशकपालशब्दो गुणवाक्यप्राप्तद्रव्योपलक्षणार्थो न विव
क्षितः । विवक्षितत्वे त्वष्टाकपालादीनामानर्थक्यं स्यात् । तस्माद्गुणविधिः । उच्यते ॥ ॥ तुल्यमिति वाक्यशिष्टत्वं न तावदुपपद्य
13 ते सर्वेषामर्थभेदेन वाक्यान्तरविहितविधाने अर्थवादत्वे ह्येकवाक्यत्वं सिद्धमिति तत्पक्षेनुतानां गुणविधानेनार्थभेदाद्वाक्यभे
दः स्यात् । किंच निर्वपतिनाचैत्र कर्म्मविधाने सचाष्टिनीकोनेनैव द्वादशकपालेन सम्बध्यते न प्रथमान्तैरष्टाकपालादिभिः
। अतश्च द्वादशत्वमुत्पन्नवाक्यशिष्टत्वादितरेभ्यो वाक्यान्तरविहितेभ्यो बलवत्स्यात् । न चाप्युत्पन्नशिष्टत्वं सर्वेषामुपपन्नम्
तान द्वादशकपालस्याविवक्षोपपद्यते । वैश्वानरसामानाधिकरण्यापन्नेनाप्यनेन द्वादशकपालपदेन निर्वपतिसंयुक्तेना
विवक्षितं विना कारणेन कल्पयितव्यं । अष्टत्वादीनामन्यथाप्युपपत्तेः । तस्मादुत्पन्नशिष्टं द्वादशकपालत्वमितीतरे
षां कर्म्मणां विधानासंभवान्न ब्रह्मवर्चसादिफलार्थत्वेन वैश्वानरयागमाश्रित्याष्टत्वादिविधानं । कामो हि गुणादुत्पत्तिवा
क्यशिष्टगाधेनापि शक्यते विधातुमिति प्राप्तेऽभिधीयते । फलार्थेषु गुणेषु स्याद्वाक्यभेदोऽर्थभेदतः ॥ उपक्रमोपसंहारसा
म्यात्त्वात्रैकवाक्यता । वैश्वानरं द्वादशकपालमिति येवेष्टिरुपक्रान्ता ता[illegible]मेवै यस्मिंजात एतामिष्टिं निर्वपतीत्युपसंह्रि

पुमाराणामेतेपर्यवसानेनान्तरमध्ये वाक्यान्तरमवगन्तुमीश्महे। फलेभ्यश्च गुणेषु विधीयमानेषु स्फुटएव नामभेदोर्थभेदा
त्। तस्माद्दर्शवादत्वादेवयवद्वारेणावयवि स्तुतिः। द्वादशकपालावयवो हि योयं सुकपालेषु पुरोडाशेषु संस्कृतः सोष्टाक
पालपुरोडाशसाहस्यात्तयाष्टाकपाल इत्युच्यते। तस्माद्दर्शवादत्वात्॥ ॥ नामसिद्धिः॥ ॥ यजमानः प्रस्तरो यजमा
न एककपाल इत्यत्र नामधेयं गुणविधिर्वा इति संदेहे सामानाधिकरण्यादेकस्मिन्नितरस्य नामधेयं। प्रस्तरशब्दो यज
मानस्य यजमानशब्दो वा प्रस्तरस्येति शंका। भिन्नार्थत्वेन प्रसिद्धत्वान्नैकमपीतरस्य नामधेयं। न चार्थान्तरवचनेना
र्थान्तरस्य स्तुतिर्भवति। अष्टाकपालादिभिस्त्ववयवद्वारेण द्वादशकपालस्य स्तुतिरुक्ता। न च प्रस्तरावयवत्व
च नो यजमानशब्देन स्तुतिः स्यात्। तस्मादन्यतरविधानाद्गुणविधिः। तत्रापि यजमानस्य मुख्यत्वात्तत्स्तुति
न यजमानशब्दः प्रस्तरशब्दलक्षितेन गुणधारणादौ कार्ये विधीयते। तस्माद्गुणविधिः। नैतद्युक्तं। यजमानस्य हि गुणधा
रणे विनियुक्तस्य स्तवयप्रदर्शकरणे विरोधात् प्रस्तरवच्छक्त्वाकेन प्रहरणादेककपालवच्च सर्वहुतकरणात् सर्वथा
त्र यथालोपः स्यात्। तस्माद्दर्शवादः। कथं परस्परव्यवहितपर्यवसान्तर्गतेन सामानाधिकरण्यं वा गुणादिति ब्रूमः। कथमगु
णावचनो गुणमात्रमभिदधातीति। किंतु स्वार्थमेवाधेनवाधयति। यजमानशब्दो हि स्वार्थमभिन्नेन सवामिहितः

14

समसमवेतस्वकार्यकरत्वं संबंधात्बोधयति। जत्वप्रसक्तेर्व्याप्तीतिप्रसक्तरबोधः। एवं स्वार्थसदृशेन तद्गुणशालिनि मास्यर्थे
लक्षणया नो यजमानशब्दो गौणः संप्रपद्यते। यथा लोके सिंहो देवदत्त इति। न च व्यारोपितार्थत्वं लोके गौणानां तदेवानां। संप्र
सु नाहं सिंहो देवदत्त इति बुद्ध्या प्रज्ञानस्य सिंहत्वाध्यारोपात्। शौर्यादिगुणाभिव्यक्त्यैव प्रयुक्ते प्रतिपत्ता रोपितसादृश्यमेव
प्रतिपद्यते नाध्यारोपं। तस्मादभिधेयसदृशे प्रवृत्तिर्गौणानां त्वनाध्यारोपितवचनत्वं कथं न हि खपुष्पशशविषाणादि
शब्दानां गौणता खपुष्पमवस्तु सिद्धं न इत्यादिषु न हि तेषां मुख्यमभिधेयमस्ति येन सादृश्याद्गौणत्वं स्यादवड्यतेय
द्येषामभिधेयं नास्ति कथं तर्हि अत्र न दृष्टारोपः। न हि स्वरूपेणाविद्यमानमन्यत्रारोपयितुं शक्यते। नेन तद्रूपमारो
पितमपगौणीकर्तव्यं। तत्र व्यारोपितस्यापि तस्य मुख्यत्वाद्युक्तमत्र गौणत्वं। न चान्ते तु खपुष्प एव खपु
ष्पशब्दो गौणः स्यात्। आरोपितवचनत्वात्। अभवति इति चेत्। न। सर्वलोकविरोधात्। तस्मान्नाध्यारोपो गौणालक्षणं।
स्वार्थसादृश्ये तु भवति। खपुष्पादीनामपि मुख्यसादृश्यविवक्षयैव लौकिकानां प्रयोगप्रयुक्ते। यथा आकाश
स्य पुष्पत्वमनाशशशृङ्गवार्त्ता नो चावयवानोविषाणान्यनाविकारोत्पत्ताप्रसिद्धानि षष्ठमातार्केः यथाभवति सिद्धा तद्
ग्ग ति। तस्माद्यजमानवत्कार्यसिद्धौ वौर्हितत्वाद्यपदेशस्प्रस्तरस्पर्शसंप्रमित्यर्थवादत्वं॥ ॥जातिः॥ ॥अग्निर्वै ब्राह्मणा इत्यादिषु

१४

नागेश

पि पूर्ववन्नामधेयत्वं गुणविधित्वं वोभयथापि गादत्वमासाधनीयमिति। निमित्तान्तरकथनार्थं सूत्रान्तरं। एवमुत्तरसू

त्रेष्वपि द्रष्टव्यानि पूर्वत्र हि पशोः सम्पत्स्वे दैनमित्त्विकत्वं निमित्तमिहनानित्ये नमित्त्वभेदः। स्तूयपि त्वग्निचयनस्य तोरु

षिकालेऽप्यत्योमुखत्वाज्जानांतिमर्थवाद हीर्कीर्त्तिता। अनेन तसादेशपरिशिष्टो ब्राह्मणोक्तनिमित्तं॥ ॥सातूष्णात॥ ॥

आदित्येभ्यो यजमानो पूपादुत्सन्नाप्यते एव पचात्॥ सा तूष्णात्वत्र शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्ते नलुस वेदे वसा तूष्णी प्रवृत्तिनिमित्तं को व

त्र विशेषः। सत्यं इह तु चतुर्थ्योपसा तूष्णी विवक्षिता। चात्रेष हि पूपस्य यजमानसा तूष्णमूर्द्धत्वं आदित्यसा तूष्णं चोजननिमि

त्तेनेत्यविच्छेः। अनत्ता द्रुवोरेतापजमानादित्यशब्दाभ्यां तूपाय स्वपने॥ ॥प्रशंसा॥ ॥अपशवो वा अन्ये गोअश्वादिभ्यस्त्र नामधेयत्व

मनाशंकामिति गुणविधित्वेनेव पूर्वः पक्षः। पशुकाम्येन वाश्वस्यानिरुक्तो नोप्रतिषेधः क्रियते जादीनामिति। मितुतं नतत्र नत्रौ

जादीनां विहितावादशः पुनुकार्थप्रतिषेधः। तस्मादर्थवादः प्रशंसो निमित्तस्य परा[illegible] वत्

स्यापश्च शत्रुस्य परत्वाज्जाद्विषु पशुषु प्रयोगः। ननु सर्वेण्व प्रशंसा निमित्तं नार्थवादः किमत्र विशेष सापि त्स्यपने। सत्यापि तमन

त्र गुणवादस्य प्रशसने त्मिद्धो द्विनागुणो न[illegible]परत्वादः प्रवृत्तः प्रशंसा फलो भवति। इह तु प्रवृत्तिनिमित्तमपि प्रशंसैवातथा

पशुपमत्रार्थः। अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्य इत्यापशवेतिनभ्य समासेपशुशेनेन प्रयोगमगवाश्वगते प्राशस्त्यमुपादयत्या

अपशवः पशवो गो

त्रह्याबोनजापञ्चनरेषु कष्वते। नहि पञ्चसु वंशकंप्रतिषेधुं। त्र वृपेवपव्युशहोयाको चोनजापञ्जुजेष्वुपर्युदस्तिनयः। ऋ क्रो
तिच यव्युशहोयं गवाभ्यूपशहोभ्यामेकवाक्यत्वान पाशंवद्धस्त ऊने प्राशस्त्यलक्षापि नेनजेत्वनजापर्युदस्यते। एतदुक्तं भवति। गवा
15 ष्वयोर्हि पतत्प्राशस्त्यं न नदन्येषु हि तस्मादप्रशस्तास्ते गवाश्वमेव तनुप्रशस्तमिति। सोयं गवाश्वगतप्राशस्त्याभावः
पञ्चुनराणामयष्यूनां चतुर्णां न सा हश्ये नयञ्चनराणां पशवङ्गपुच्यते॥ ॥भूमा॥ ॥स्रष्टीरुपदधातीति स्
ष्टिशहो गुणविधिः कर्मनामधेयं वेति संशयः। तत्रारम्भात्त सर्वे धाद्धिष्वेतरैकवाक्यत्वाभावाद्यं वाक्याद्वविधिः स्रष्टि
लिंगामंत्राउपधानार्थं न विधीयते। नैवं लिंगप्रकरणाभ्यामेव प्राप्तत्वात्र विधेर्विधिर्मंत्राणां संभवति। न चापि सन्निपरिसंख्या
स्माना बहुषु मंत्रेषु प्रकरणप्राप्तेषु सन्दिग्धविधानादस्य परिसंख्यापेरता। सा च त्रिदोषा। परि संभवति। तथापि सन्निपरिसंख्या
स्माना बहुषु मंत्रेषु प्रकरणप्राप्तेषु सन्दिग्धविधानादस्य परिसंख्यायेरता। सा च त्रिदोषा। परिसंख्यातानां च मंत्राणामानर्थक्यं
स्यात्। तस्मादुपधानमेवात्र विधेयं। सृष्टीरिति तु लिंगप्राप्तमंत्रानुवादमात्रं पचामस्ष्टमेतावगहृधर सप्तमा पंचा दस्योपपत्य पंचभिः
भाष्यामिप्रायः। केचित्तु मंत्रविधिमेवसमर्थयंते। नहि केवलात्स्कयतरस्येवमादीनामुपधाने कोपि कश्चिद्गमः किंचित्पन प्राप्तिः स्यात्त।
साधारणालिंगत्वाद्धिग्रहणात्मादनादिष्वपि इष्टकानां प्राप्नुयुः। तत्रापि विधेरवकाशः। सत्यामप्युपधाने प्राप्तौ अमविनिसवधा

र्थमयिप्रत्यक्षविधानमर्थवत्स्यादिति वक्ष्यति हि मध्यमायां नुवचनाद्द्रव्याणां वस्त्वयं इति । न चावश्यमस्मिन्सूत्रे स्पष्टो नामपि वि
धानमारब्धं गुणशुद्धिनिमित्तकत्वं नमात्रपरत्वात् । किं पुनरत्र गुणाः । भूमा सृष्टीरुपदधाति सृष्टिर्भूमास्ति सृष्ट्यसु
ष्टिसमृद्धा पञ्चरूपाः स्तुवत इत्यनुवाके सृष्टिर्भूमास्ति इत्यनेन नैमाद्दृष्टेन सृष्टिशब्दः ॥ ॥ लिङ्गसमवायात् ॥ ॥ प्राणभृ
त उपदधातीत्यत्रापि पूर्ववदेव मन्त्रो यागानमर्थवादार्थविध्यर्थविनिवेक्षेऽभिमिन्नानां कपनोऽर्थः सूत्रान्तरं तत्र
हि भूमाशब्दप्रयोगः इह तु लिङ्गवतामल्पत्वात्तेषां समवायमात्रेण शब्दप्रवृत्तिः प्राणभृत्सो हि प्राणभृत्स समवायो ह्यस्ति प्रा
णभृदप्राणभृत्सोऽपि प्राणभृत्समवायोऽस्त्यनेन नमाद्दृष्टेन प्राणभृच्छब्दः । तदेवं तत्सिद्धिर्जातिसारूप्यप्रशंसालिङ्गभू
मभिः । प्रभृतिः सर्वत्र शब्दा नाम्नो गौणी वृत्तिः प्रकल्पिता ॥ ॥ संदिग्धेषु वाक्यशेषात् ॥ ॥ अक्ताः शर्करा उपदधाति तेजो वै घृ
तमित्यत्र संशयः । किं घृतेन तैलवसानामन्यतमेन केनापि द्रव्येण कर्तव्यं उत घृतेनैवेति । न द्रव्यं विशेषं दृश्यते सर्वासां द्रव्याणां वि
राधोऽस्ति नेति । महाभावुकत्वेन प्रामाण्यमर्थवादस्योक्तं इदानीं संदिग्धार्थनिर्णये प्रामाण्यं प्रतिपाद्यते इति संगतिः ।
नकेन तत्राक्ता इति शब्देन येन केनचिद्दनेन प्रतीयते विधिश्चायं बलीयानर्थवादात् । प्राधान्याच्च । उक्तमस्य त्वादप्राप्तविषयत्वेन तदना
धानघृतशब्दोऽयं लक्षणार्थो भविष्यति । प्रधानं विधिरंगं स्तुतिः नैवांगेन बाधितुं युक्तं । उपक्रमस्य त्वाच्चासंजातविरोधि

प्रधानं१

16

धिनिर्विशेषमेवस्वार्थं बोधयतूपसंहारस्य त्वविरुद्धमर्थवादलक्षणां नयति। विधिश्चाप्राप्तविषयत्वाद्यथाश्रुत एव नेतव्यः।
अर्थवादश्च स्तुत्यनुवादत्वात्तेन तेन यथा यथा विनीयमानो नातीव दुष्यति विधेश्च यत्किंचिदुक्तं न साधनं गम्यत इति तेन बाधितो
घतेऽगृहीतो ऽर्थवादस्थोऽनन्तसमर्थे ऽप्यमात्रलक्षणार्थो भवति। न स्माघेन केनचिदंजनमिति प्राप्ते क्रमः। विधेर्यदि विरोधः
स्याद्वेदेऽयं न चास्य सो। न हि समान्यशब्दो ये विशेषेणाविरुध्यते। सामान्यं हि विधिना बोधितं। न च सर्वविशेषेषु कृत्स्नम
स्तीति न विशेषेणादानेन तस्य बाधः। अवश्यं च यः कश्चिद्विशेष उपादातव्यो निर्विशेषसामान्यमव्यवहाराभावात् तेनो स्मृति
विशेषप्रमाणो यः कश्चित्तस्यादृष्टित्वत्रष्टजस्य प्रमाणामर्थवादः। स हि श्रुतेस्तुवन्नविधेयस्य स्तुत्ययोगाद्विधेयत्वं गमयति
। तस्मात् यथैते नेवोजतेः॥ ॥ अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात्॥ ॥ विधेरिदानीं प्रतियादितप्रामाण्यस्यासंदिग्धार्थनिर्णयेऽपि
सामर्थ्यसनाथ[illegible]स्य प्रामाण्यं प्रतिपाद्यते। स्रुवेणावद्यति स्वधितिनावद्यति हस्तेनावद्यतीत्यवदानसाधनत्वेन स्रु
वादीनि विहितानि अवदाने च द्रव्याणामाज्यादीनामसंहतानां पुरोडाशादीनामभिसादानां याप्तिः। तत्राविशेषेण स्रुवादी
नि भवेयुः। यथा सामर्थ्येविनियोजनमिति नाम कृत्स्नं जुहुयादिति किं देवताप्रसादाद्विप्रार्थनापामिवहस्तसंयोगमात्रमेवा
ञ्जलिः उत यथा सामर्थ्यं व्याकोशो वा तत्राविशेषाच्छ्रवणादृतिनियमः इति प्रतिभायामुत्तरसूत्रेणा[illegible]शक्यार्थविध्यसंभ

वादवर्णं विधाय कृत्स्नशक्तिः सहकारिणीत्यंगीकर्त्तव्यां तस्मादशक्तिसहायो विधिरेव यथासामर्थ्यं विधेयं व्यवस्थापयप
तित्यादिषु स्तुवादेनाप्याकांक्षस्य च सक्तुषु त्वर्थापत्तिवशात्तस्माद्व्यवस्थैवेत्यवस्थितं। नामार्थवादविधिमन्त्र
दू ३ श्रुतस्य वेदस्य स्मृतिश्च चरितं च निरस्तदोषं धर्मप्रमाणमिह सिद्धमतः परं तु ... देश्यकारविनियोगफलादि चिं
त्यं॥ ॥इति शास्त्रदीपिकायां प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ ॥शुभमस्तु॥ ॥ ॐ॥ श्री क्रतुलिङ्गविधः त्ववशाश्र
मादादिस्वर्गेनायांसु। चेतसंतज्जरूपः। दाय्यात्कमीमकः

17

शारदी·

ष्टद्वयोरपि श्रुतिमूलत्वे नैकान्तरितयोरविशेषात्तस्मात्समा विप्रतिपत्तिरिति। अत्रोच्यते। समप्रत्ययप्रमाणेनाहि स्मृतिः
सा च निबन्धनात्तस्यास्तु न लोपस्तत्र माचाराणां निर्निबन्धनात्। उक्तं पितृतराहि मन्वादयः स्मर्त्तारः तत्स्मरणानुगुणाश्च वृत्तरक
र्तकत्वादितरजनवासिष्ठाद्धि प्रभृतीयतरमिति न्यक्रमेतन्न। अपि चाचरितॄणां जनानां स्वयमितस्ततो मोऽपि विप्रकी
पर र्णप्रकरणादिगतश्रुत्युद्धारेणार्थप्रतिपत्तुमसामर्थ्यादवश्यमेते महर्षिभिरेव ज्ञात्वा स्मृत्वा समर्पितमर्थमनुति
ष्ठन्तोऽस्यंगीकर्त्तव्या। तन्नाचारस्य स्मृतिकल्पनेन श्रुतिकल्पकत्वमिति द्वितीतप्रामाण्यात् दुर्बलत्वं। अपि चाचारेषु
त्यद् कर्म्मस्वनूचानानां अन्वादिपमात्रमेव प्रवृत्तेके न त्वनानुविमर्शपूर्वकमर्थसुखहेतुत्वेनापि संभवनिरूपणेन पारिशेष्या
त्कल्पयितव्यानां च कल्पयिताऽपश्चात्तन्मूलकल्पनमिति विप्रकर्षः। सनिबन्धनासु स्मृतिषु तु द्वारगवाक्षप्रत्यक्षतः कर्त्तव्यतानाव
गम्यते मूलमात्रं तु कल्पनीयमिति सन्निकर्षः। सर्वेषां च स्मृतिविप्रकर्षेऽदृष्टाचाराणां मातुलदुहितृपरिणयनादिविष
याणां कामादिहेतुत्वेन दृष्टविस्पष्टमेव दृश्यते। तन्न कथंचिदपि श्रुतिमूलत्वे संभावनीयं तेन वा तत्र विकल्पाभ्युपगमे नोभ
योः प्रामाण्यं भवति। वस्तुनि विकल्पासंभवात्। नहि मातुलदुहितृपरिणयनात्प्रत्यवायः स्यात्प्रत्यवायोऽनुत्पन्निश्च सम

वतीत्यवश्यमन्यतरस्याप्रमाणत्वमाश्रयणीयं तत्र च गर्ह्यप्रमाणानिमित्तस्याचारस्याप्रामाण्यमिति सिद्धमेवं जातीयका
नां दृष्टान्तत्वे ॥ ॥ पूर्वत्र त्रिवृच्चर्वश्ववालादौ यत्र लोकवाक्यशेषयोरर्थविप्रतिपत्तिः। यथा त्रिवृद्बहिष्पवमानमिति
अत्र हि त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्ये लोकादर्थावगमने वाक्यशेषानुसारिणी या [illegible] नवके। आदित्ये प्राय
णीयेः यथा चरुः इति चरुशब्दस्य स्थाल्यां लोकात् वाक्यशेषादोदने। अश्ववालः प्रस्तर इत्यश्वशब्दस्य वालाल्लोकात् वा
क्यशेषात्तु काशः। ते न्यग्रोधाविधृती इति इत्यत्र यववाल्मिके लोकात्। वाक्यशेषात्तु काशमूलके तत्र किं लोकवाक्यशेषयोस्तुल्य स्प
बलत्वेऽनवाक्यशेषस्याप्रतीतिर्बलीयसीति संशयः। तत्र पदार्थपदसंबंधे तुल्यं वेदलोकयोः। अदृष्टसाधनत्वं हि र्बंद्
लोकादृष्टेतिरिच्यते। विधिरुद्देशान्तावेदनावदवगम्यते यदुत त्रिवृदादिशब्दाभिधेयं तत्तद्वाक्यार्थान्वयीति किं तस्या
भिधेयमित्यस्यानवगतत्वात्तत्र लोकस्याप्यभिधेयनिर्णये वेदवाक्यशेषतुल्यत्वे त्रिवृदादिशब्दाभिधेयं तत्तद्वाक्यार्थान्व
क्यशेषतुल्यत्वतेनोधिकं वा सामर्थ्यमस्तीत्यर्थद्वयमपि तुल्यप्रमाणकत्वात्। विकल्पेन ग्रहीतव्यमिति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्त
स्तु। वाक्यैकत्वे विधिस्तुत्योर्विधेयपेक्षादृष्टेनाह्निते नात्र वाक्यशेषस्याप्रतिपत्तिर्बलीयसी। न हि लौकिकोर्थो विधेरुद्देशेना

नामर्थवादादिभागानां मन्त्रपौरुषेयत्वसाधनान्यायोदनावत्प्रसक्तं प्रामाण्यमस्तीत्युच्यते ॥ नदिदमु

सार्थैर क्तं ॥ सिद्धप्रमाणाभावे वेदस्य सर्वशः विध्यर्थवादमंत्राणामुपयोगो न चोदनाशास्त्रस्य पृथग्वोदनांशो विधि

प्रमाणाभावं वेदं येवाविमत्यविन्ताव मा नस्यैव प्रामाण्यं तु न सम्भवेत्स्ये नितिवायेने नविरं विरिञ्चि तु विध्यर्थे च्छेर

वादमंत्राणां स वेषामेव सर्वशः सर्वत्र कार्यविधिहेतु निमित्तनिषेधमयमिता उपयोगः प्रतिपाद्यत इति ॥

पपिच्छा यद्वा चोदनार्थमप्युक्तो नापौरुषेयत्वे न समस्त्याम्प्रामाण्यं सिद्धमायमपि विशेषवशान्यथाव मारां स

स्विषी क्रियते ॥ विध्यर्थवादमंत्राणां मि तिनायमर्थो विचेरणु पयोगः प्रतिपाद्यत इति किंत हि वि

ध्यादीनां सर्वेषामुपयोगोऽस्ति न विधेरेवेति श्रुतिपाद्यत इति ॥ नामधेयानामप्राधान्यादिषिरह रा

॥ यद्वा मर्थवादमन्त्रयोः स्तुति स्मृत्यनुपयोगे कथितेऽर्थाद्विधेर विशामान्यसिद्धमुपयोगित्वं

सासाद्विधानेन विशेषरूपेणासाधितं भवतीत्यभिप्रायः ॥ अथेऽर्थ वशाधिकरणो वा विद्युपयोगः प्रतिपा

घत इत्यभिप्रायः ॥ नत्वास्मिन्नेव वस्तु विधानिति कोऽसौ वेषायां न वेत्यर्थवादः पूर्वपक्षी क्रियते स्वोक्ति

द्धते व स्वाध्यायविधिवशादेवार्थवत्ता यामवितव्यं स्यमनाव साधारणेय नैव यामिधास्यते ॥ यस्मात् नमेव

३९

ध्विर

रा॰दी॰ स्तुत्या घुत्या घुपयोगः तिवेदित व्यांनत्र प्रयमप्रयेवादेष्वेव सिद्धं तदयनाताने वेदात्दत्य विंत्यते॥ वाद्गुवै
त्वेपिण्डादेवने त्येवमादौ नि विभावनात दं शात्रपातिरिक्तार्थाः। नेताति किंधर्मेष्र मारापुत नोने स्वेश पः॥ मद्
र्थे मि दं विवार पिनयं विद्रिविष्णु दृशो नैपाने कथाख्त्वमुन मि नवा यनेनेतेसिद्ध यमपयेन क्लिंननीयं॥ वि
विष्णुदृशार्थ वादयोऽयस्य रा॥ तात्क्षिनेति। मत्रे वेद्यूर्थः पन॥ अथेवग दा। नेरा को लाभ्रूनार्थ्यप्र मिपादलान॥
विष्णुदृशाः समाप्यंते विशिष्टा येविधानतः॥ यथाप्र निरहीना। निता वत्सेन मसेन वाभ्रूतम ये मवावतेते
न चमोक्षमो॥ न वाप्य व्याहमा दि मिहत्वाति पादने॥ अपरिग्रशैघ्रुरवल्पा हारादपयरिमदरां। निवैती
नितस्वैनेभू तिगमघतो निविशिष्टार्थ प्रतिपादना दपोनरा कांक्षाभावात॥ अनासा द्वीदच बनेत्ते नि
हितेनापि वाय वंस्थेत मालमेनेत्यनैनेक वाख्नांहि विशिष्टार्थ प्रतिप्रादनमेवहि पदानां लोके कार्यमव धारि
तं नप्रयोजननवक्र्थप्रनिपादनं येनतत्रिस्पया विध्येकवाक्यतावल्येगा॥ अग्रस्वापि कारूपारांगव ऊंत मु
पलब्धेलो केवाख्यापतिविधिवशाद्द स्यलत्वस्यप्रयोजन वदर्थपर्यवसानानिचेरा ना॥ दृष्टोर्थ रामः
सेनानुलब्धव्यो ननदृशोनार्थवल्यना॥ नद्रूरमहष्ठ एकवाक्यतयायल सेरगास्या न चतस्या ४

श्रीयते। अन्यार्थो वाक्यशेषोन्यार्थं अविवक्षदेश इति न कल्पं च नमेवं धः स्यानान तस्मा यत्र वाक्यशेषस्त्रिरहूं हिव्यवमान
मित्यादिषु नेत्रन रनुगुणा पूर्वार्थः समाश्रयणीयः इत्येनाव रिहाधिकरणो स्थितो यदा चैवं वाक्यशेषान स्तोत्रीयान
वच्च दिक्षु सपि वा यामित्यवधारितेन तायत्रापि वाक्यशेषो नास्ति त्रिवृद्दग्निष्टुदग्निष्टोम इत्यादिषु तत्राप्यनेनैवा
र्थेन भवितव्यं ठिबशादिति दशमेव स्यते। च रुश शेष्या दनस्थाल्योः पात्रस्य सर्वघितृवाद्वाक्यशेषावधारितेनैदन वचु
नत्वेन स्थाल्या मन्या यच्च्वानेकार्थत्वमिति प्रजिवद्धृशक्ति त्वाल्ला हशीक जेना समप्यपि वाक्यशेषे सो यं चरुमित्यादावो
दनवचनत्वमेवेति दशमे वक्ष्यते। आप्नुवालेस्तु वीशब्दावपि काशनन्मूलयो नू ठत्वा दन्यत्रापि तदर्थाविवभवजः।
नचात्रैम दिग्धेषु वाक्यशेषादित्य तेन गतत्वं। असदेहान्। इह हि वाक्यशेषान्प्रागर्थान्तरमेव निर्णिते वाक्यशेषेणावा
ध्यते ननु प्राक् संदिग्धेते न निर्णीयते इति चोदिते तु प्रतीयेनाविरोधात्प्रमाणोन।। ३।। आर्यप्रसिद्धिविरोधे म्लेछप्र
सिद्धेरप्रामाण्यमुक्तं। इदानीं किं म्लेछप्रसिद्धेरप्यप्रामाण्यमु न चलवद्विरोधादेवाप्रामाण्ये अविरोधे तु तस्या
अपि भवत्येवाभिधेयनिर्णयप्रामाण्यमिति चिंतेनापि के नेमेत तना मर साद्दिशह्रान क्ष्वविदार्थो गोप्रसिद्धार्थो म्लेछा

खौ२

नां तु कोकिलादिषु प्रसिद्धाः। न त्वत्र यथा प्रमाणमेव म्लेच्छप्रसिद्धिस्तन्न तेषां निरुक्तादिवशेनार्थकल्पनं अपर्यासमपि त्रिमा
णातः मैवाश्रयितत्वे। नदत्र म्लेच्छप्रसिद्धिः प्रामाण्ययोग्या न वेत्येतावदधिकरणशरीरं सत्यपि तु प्रामाण्ये प्रसिद्धि म्लेच्छग
२ तत्वात् दुर्बलानिरुक्तादिद्वारानुशास्त्रस्यार्थद्वलीयस्त्वे तेयमेव दुर्बलाकल्पत्वात् म्लेच्छप्रसिद्धिस्तु कल्पत्वाद्बलीयसी
त्यनेनु प्रासंगिके शिष्टाकोपेऽपेतद्ववस्थितं स्वरूपगतमेव बलाबलं प्रमाणद्वारकात्न्याय इति तेनैव न्यायेनात्रा
गताप पि प्रयोक्तृगत दुर्बलाबलान्तरूह कल्पत्वेन स्व[illegible] रूपगतमेवन्यायो भवतीति नेनगतार्थमेन दिह प्रसंगाद्धुक्तं मा
ष्टकारेण प्रामाण्य सूभवासंभवमात्रं तु म्लेच्छप्रसिद्धेश्चिन्त्यतेऽनेन त्र पूर्वपक्षः। म्लेच्छेषु हि यदर्थो नोविदितानि भूयसी
यतः न तेनस्तेषु प्रसिद्धे पनविश्रमकं पचनेपप पदानि नि[illegible]तर्पा श्वाप प्रेशप्रायात्व म्लेच्छेषु वाहुल्येन नेषु कथमि
वा विज्ञतुं न पदार्थावधारणं। अतो प्रमाणमेव म्लेच्छप्रसिद्धिः न हि तेह शार्प व्यावहारिचामेशल्पो पर्याविप्रवर्तते। तस्मा
द्धिस्तु निसं भवाव तेषु प्रसिद्धो पर्यो विसंभमाणो यः निरुक्तादिद्वारेणात्वर्थकल्पनं पिकादिशब्दानामिति। सिद्धान्तस्तु।। यतां२
।। यदोनितावदेतानि वेदादिषु [illegible] षेव दर्शनानि। अपि प्रसूतानि तेषां च भौम्यमपि न केनचित्। निवेनार्थे स्मृतो वा नाशि यतो म्ले

३ अर्थवादैः प्राशस्त्यं प्रतिपाद्यते। मन्त्रार्थमात्रं प्रतिपादय

हार्थताध्ययनस्यानन्तरं तावदर्थवादानामाकांक्षानाद्यपि विधुर्दूरस्यात्तस्यापि विशिष्टभावस्यावि
धानेनन्निराकांक्षत्वात्। न च प्रवृत्तिनाप्यशास्त्र्यापेक्षाविधिनैव वानये ज्ञात तमीलितसाध
नभावावगमेन प्रवृत्तिसिद्धेः। न च वर्णनार्था आप्तस्यापेक्षाविधिमस्यानपेक्षितमपद
नात्। लक्षणयापादितेभ्यः प्राशस्त्यं गम्यते। न चश्रौतार्थसंभवे लाक्षणिकः। एकवाक्यत
याचलक्षणास्यात्त्वेचन स्यां प्रमाणमास्तिं। तस्मादप्रमाणं। एवं मन्त्र नामधेय योरपि द
शेपिन [redacted] व्यं। तस्मादपिधर्मेध मे प्रामाण्यं नृत्य्यावान स्मादपामप्रा
माण्यं। जेननसमन्त्रोवेदः। प्रामाण्याणमित्यवधारणासिध्यमपि घ्यनि। सिद्धांतस्तु
विधिनान्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनांस्युः। स्वाध्यायविधिनावेदः। पुरुषार्थोपनी
पतेसर्वेस्तेनार्थवादानां प्राशस्त्येन प्रमाणता। स्वाध्यायाध्ययनविधिनाहस्वार्थवा
स्तेनवेदस्यप्रयोजनवत्त्वेर्थपर्यवसानं बाधितं अर्थवादानां चभूतार्थप्रतिपादनेन प्र

२

शा० दी०

३ 3

योजनानवाप्तेर्यज्ञगोलस्य मारणांसि प्ररेवता साध्यं कर्मह्निप्रमेव फलं दास्यती
ति प्राशस्त्यरूपोर्थः सोनंतरप्रवृत्तविध्युद्देशाकांक्षितत्वाराकांक्षांश क्षोजिपूरपि
त्वमिति निगद्यते। स्वाध्यायविधिरेव प्रयोजनवदर्थपर्यवसानं बोधयन् प्राशस्त्यपरम
पाविनान्तरेनुपपन्नेत्यान्यर्थमेषां गमयति। तात्पर्योत्थलक्षणासिद्धिः। ननु श्रेयस्कवाक्य
त्वे। परनुरर्थोर्थः स्वाध्यायविधिनानुसन्त्रेयो ननु ह्योनार्थकल्पने [illegible]नेत्यके। सत्यं

सम

वत्त सत्यं। तास्त्वरिकोपपत्तौ रूढएवर्थस्य तत्र एव विशिष्टोनार्थद्वारेणात्त्वंवेध्यर्थौ
तरेषन्त्यपः। संभवति अतिपरत्वे नान्यपोभावान्नलक्षणांगीक्रियते। अतस्त्वस्वा

बा

ध्यायविधिना र्थैरस्यापि तद्रूपार्थपर्यवसानबोधनाम्परपरपाधिरप्रलाभे स्वर्गोरम
दिकल्पनानुपपन्नेर्नार्थमात्रस्याप्रयोजनत्वात् प्राशस्त्यपरत्वेन लक्षणापोगीति ३
पेक्षः प्रवृत्तेपित्तमितिस्युके। न चोच्यते। स्वाध्यायविधिरेव प्रधानप्रवृत्तिकारणं नस्येव

(यतो अतः स्वाध्यायविधिना ऽर्थवादस्याविफलरूपार्थबोधकत्वेन तत्परत्वं रूपादिद्रष्टार्थलाभे स्वर्गादिकल्पनानुपपत्तेः)

२ यतोताद्विरूपप्रवर्तनायविधिरपेक्षतेऽपेकृस्यपमेवावाच [illegible] न अलमेवानु १

त्वनुग्राहिकाग्रं शस्त्या वगतिः फलेहि निसर्गसुंदरेस्व य मेव लिप्सामवतीति तत्साधनेनुग्रवाकरे
स्वनस्तावत् देवस्वर्ग च स्वं वलाथे ने प्रथने मान स्वतन्त्रे वरु याम्यतिनयं स मो हितसाधनत्वा
वगतिरिपिनत्रेव रुचिंजनयेती वृत्तिहेतुः स्यान्नान्य यासावपुरुषेभ्यः मादालस्यादिपुत्रो ऽन्यः कर्मदु
रवा
र्गीत्वत्वंतो च पंनैरिपुरागाकयनमपे स्तनेऽस्त्र च गतस मो हित साधनमाय माथि कुमेरु त्विरगोचरे सतस्सा
मस्तनां वा गुराणां नांकी ले नादे वरो वनेतराणि निसर्ग ज नीन मेतत्तानदेवं विधीनो म ध्याय न वि सि
वशेनेव दष्टे पुरुष प्रवर्त्तनेप्रव र्त्त मानानां रुचि कर प्राशस्त्या पेतत्वा दर्थ वादानां वत म्हसे ने च
प्र यो ऽन्नम ये समा रागा नां मि थो निय मद्धति वि धिनास्त्हे व कार्य कर त्वा नद्र देवार्थ वादानाम
पि सिद्धं प्रमा रखं। एवं मं ऽाणाम पि स्वास्याप वि धि वशादेव प्र यो ज नवत्वा वगा माद्वि पि स्तुत्यो
श्याद्धितो ये स्वा ये निराकरणात प्र करणादि व शो नप्रधा नां ग भूता नां दृ प मद र्प्त चाप्रयो ज नंक
ल्यनेर तिना प्रा मारायें॥ नन्वे मंत्रा वे पि प्रयो ज नं भ्याने ननु प्रा मारायं। नै षदोषः प दार्था नो वा

स्वार्थे प्रामाण्यापशुपरामात्तानुक्त्वेहि यदा येन स्परनिर्यो स्यादिति।तेन मंत्रविशिष्टमर्थं वे
घयतः प्रधानवाक्यस्यार्थं मंत्राणामपि प्रामाण्यं संभवति।एतेन मंत्राणामपि प्रयोजनवत्त्वा
न्नामार्थ्यमस्ती त्येतावत्सिद्धं।प्रयोजनविशेषस्तु प्रस्तुतमर्थेचादाधिकरणांसमाप्यपश्चा
त४ द्वक्ष्यते।ग्यानामधेयस्यापि वेतिसिद्धं।तत्कल्पस्यैव प्रामाण्यं १ विधिर्वास्यादपूर्वत्वाद्वाद मा वेदस्य४
त्रे त्यनर्थकं।पूर्वोक्ताक्षेपमातिदमारम्यतेपदुक्तं नानर्थकमर्थवादादीनामिति तन्नयाति
मः।स्तर्त्यर्थे यं उंवरस्यानुषेषु विन्नमप्यामहे।यथा औदुंवरोयूपो भवत्यूर्ग्वाउदुंवर
उर्क्पशवऊर्जैवास्मानुं जैपशनाप्नोति ऊर्जोवरुद्ध्येइत्येवमादिस्तुतिविधिसमर्पादित्येवमाद्धि
प्यते।अत्रैवंविधार्थवादावि मौदुंवरोयूपो भवतीत्यौदुंवरतायाऊर्ग्वानुदुंवर इति फलेऽनस वोप
यमर्थवाद इतिनदं यं पदं केन यं ज्ञातोपदेनविधिविभक्तिरहितेन साधनत्वमेदुं वरतायाश्चा स
न प्रतिपादयितुं न वे तान अर्थवेयस्तुत्युद्देश यमना प्रोतित्वऊर्जोव रुध्याइत्यादि नपशनोमात्य रामः

मर्शितस्पेत्तर्थीयवोधसमस्तपार्थेयप्रमाणोऽसार त्वेंगम्यते श्रुत्यालिङ्गमानापानुप्राशास्त्रं। फलविशेषावा
र्थवत्वमानर्थक्यमर्थवादत्वे साध्यस्य च साधनायेत्तत्तात्मत्वेनिषानुसन्धितमौडुंवरत्वमसत्वाद्विवि
धौ साधनत्वेनावगम्यते साधनत्वादगमादेवं च प्रशस्तलिङ्गो यो विधिने निःसिद्धान्तस्य। विधाव सन्निधा
यनापात्रो दुंवरतामव नास्ति मापाः सेव्यमानस्या नफलेसान्निहितायसांविप्रल्लसंतुफले। अतो पिन
फलसंबंधः नयघपितावद् यंपश्र्नाप्नोत्यजीवरूध्यादत्येनेन फलमभिधानुशासनेनानयाप्यवि हित
स्यौडुंवरत्वस्य फलवचनमनर्थकमित्यर्थवादत्वं वाक्ये विधिरूत्रे नव्यान ययस्मात्विवेनविधिरात्रिमुफल
नप्यपुनस्तोनेवफलयत्व्यनासंभवतिंचाक्रमेदश संगात। तस्माद् र्थवादः। नचैवं विधे नकाम शब्दरहि
तेनशास्त्रतेफलं प्रतिपादयितुमिति परीमप्यधिकरणे। वस्तामः। अत्रानुसाधनोशविचारस्त्रवेनार्थवा
दत्वमुक्तं नत्वनुसाध्यांशोऽस्तिशाकृत्यिष्यतेवतु चेन यौडुंवरतापाःफलै[illegible]धीयमानायाश्वाश्वपोलम्यते तत्रा
त्वादेव वाक्यात्रास्त्र फलत्व नापांवाक्यमेदः। पशुमानो हि प्रसिद्धेन तस्सतावद्योगयः पशुर्हेतुरताः को
२ विचारस्तु स्वेनैसपौनरुक्त्यं। अथवा साध्यपशोष्यत्रैवाविचारितेरात्रिसत्रन्यायेन फलपरत्वमेवापाय कोकअवयादीनामारं २

5 रकृतामापघनेसम्भ्रा अपगापयाहोमोदभ्रः।नयोडुंवरंता शक्नोति यागेकारकी भवितुं। नदा अपत्वेव
वपरपत्रहरणानर्थकं अनुवादासंभवान।पत्नुपत्न्नियोजनेद पद्धारेण पो।ग्यंनदाचिसहस्र पैनेवा
प्रकृते।नं।नचस्रुतिवद्धेन्नस्मसमन्निधिते भवन् सहिप्राकृतामिलं।भावे सामान्ये न सन्निधायपति।
तन्नत्रपस्यसस्वैकरणाविपादिहन्निस [illegible] रति अविपमियमेमानन्त्र सन्नशक्रो।त्यान्य यांकांक्षां प्ररोपितुं।
तादृशीचविपमिरत्रिंशुं [illegible] दिनामप्यस्तीनि ष्यामप्पा अपलेस्पा।लंनत्रमथे वपरपत्रहरणानर्थक
तत्रयाकोने वा अपसं वंधेफलसंतेध चविधीयमाने वा कुत्रे दः।ए कदरि नोनुवाके नैवास्य पसं
यंथं पलस्से वंधवगुणाविकारेप्युपगछता मिहायिवधेवसंभवादेकेनवाजे वैवंधद्वपासंभवा. सं
ते अप्राप्तमाप्तमाशंकानन्निरासाय पत्स्य त्वयेत्वमापादितेन दनर्थकं।कश्चित्ताहरूपस्याद्दष्टत्वान्
त्सूंवेथोऽविहिमसंवेधवनलो [illegible] तोलभ्यमोनतुसस्यपनसवेधस्य वं नेष समाद्धाप्पातिरिति।नद एषः डि२
स [illegible] घघविरूपलाभ [illegible] रुपंनेनानुनिमित्तेनपत्स्मिकाछेपूपशाद्दोवर्मेनत्तस्यवाडुंवरत्व ज्ञानेष्य लौकिक

र्थसंबंधः यादिवैवं न लभ्यते रवादिदं वीर्यकामस्य रूपं कु योदितत्वात्प्रेकवाक्यता न स्यात्
स्मृतानत्र वाक्यभेदः स्निवेतावार्निमतेना॰ क्वाक्यताव णमात्रयादिवे न्रसिन्नारप्यानेव
क्यभेदस्यायास सोऽवरोदयोमंप्य जैयमुनाज्ञोती मायख्यातदपेसुतरांवाक्यभेदः प्रामाण्यं
वसेमवतीतिदूषयेतनमप्रामाण्यं। अथ रवादिरोप्र्योनवतो यतदूक्वविहितपूपसंबंधान्नय्यरो
नफलसंबंधविधिये रवादिरोप्य स वीर्यकामस्येतितयास्मिवादित्वेन कलत्वं स्यात्। उ
वद्यद्दु च्यते स्वादिहृतवक्रूपत्वार्थमेव स्यात्। तदुभयार्थी येन दिदं खादिहं वदुमदार्थतां दोषः यहस्य वस्तोनि
वंधनवाक्यस्यापि। तस्मात्पयाश्रितस्य रवादित्वस्य चौडंवरत्वस्य फलार्थविधिसंभवान्नत्रो
स्मो३ प्रामाण्यपर्यपरेस्येनावत्तात्। तस्मादौडुंवरता प्रवादरा न विधीयते न स्तुतिरियम् ऊर्जोवरूप्यादि
तिसिद्धोहनुवोस्याद्र्यवक्तोपयाच्च ख्यां। एवमानर्थक्यप्रतिपादित्वात् विधिप्रतिपादिनश्चा
र्थवादस्तविधायितानःस्तानीहेतुप्रतियोगिनोविवादं धिने। एवं मंत्रपदेमश्चेरावसु होतितेन दार्थेनिरूप

6

तरति॥ नचासेहः॥ किंशब्दपेनूगा॥ होमेत्यत्रेवेदेऽन्य करणतानाहेतुः ऽन्वार्यपादस्ट्निानत्वाहि शाद्दस्न त्वाहेतु
त्वंगम्यते लक्षणापा प्रो तास्तंभ्य नर्थेक सा प्रभ्राणेवादः॥ हेतुस्त्वयं वा नवेदेत्तु भर्योहेतोः॥ पे न
पे नात्रांत्रिपतेग्र पौदन्ये नापिदर्वि पिठरादिनातेना पिहोमास्य द्धिहेतोः॥ प्रयोगे नेवाकपन प्रसिद्धा
पां व्याप्तौ हेतु व्य पदेशः॥ अत एव हेतुनि देशात व्याप्तिमंत रेणानु पघमा ना त्व्याप्तिय व ने क
ल्पयते पे न पनाग्निं त्रिपतेनेन ते न होतव्या मिति॥ ते न वय ने न स र्यो त्र करणा विधापि नाम्र पेस्या
पि होमसाधनत्वसिद्धः॥ अर्थेरागा नु होतौ स वपु त्वानुवादः॥ ते ने दृशामिदं वा क्यं स्तुता नु मीतेव द दशा नि
ष्य त्रे मर्थ स्या होम सा ध न त्व म न करणत्वात्॥ अतः॥ अर्थप्रन्य वाप दत्रेक र्ता ते न होतव्या मिप्र वेःप
तः॥ सिद्धांत सु ा भ पेस्यत्वतो पासुत्वा करणत्वे॥ प्रयते नत दो नु मानिकै र्दर्विपि ठरादिप्राप्तिर्क ल्पितु म र्हे
ति॥ न च वे दे नो व्य माने अ पेस्य होम साधनत्वे हेतु मये स तं वे द स्पे व तत्र प्रमाणात्वाद् पेवाद स्ता
अपास्ततः प्ररोचनार्थत्वे न तस्मादर्थवादत्वात्॥ एवं चाग्र सिद्ध्याप्ति व न कल्प मा ले शो न भविष्यतीति॥ राम

वा१
पतञ्जलिश्चाव वर्त्तमाने वर्त्तमाननिर्देशात् प्रसरो व नार्थत्वेपुनो भवति नहि भूतेषाविमीना दृशीशीति
न्२ पादृशी वर्त्तमाने नैन्हैस्य येनल स्तराणा याव र्त्तमाननिर्देशोपुनो विपर्य्ययेपुनिष्प्रमाणा कृत्स्न
स्याप्रपराणां न वश्यो वेन वर्त्तमानानाङ्गिवेगा शास्त्रे हेतोप: कर्त्तुं न स्मात्स्यैवा दत्तेन दर्थ रा स्वात्मा।
गतोर्थवादप्रसंग: मे त्रेष्विदांनीं चिन्तानेषाम व्याघेधि कस्त्रो श्रानर्थ समाशे का स्वास्थ पवि
शि वशो नार्थवन्नया न विस्मय मित्येमा चदपर्थं वासि नेच्छ्य वे नत्स्पर्थव सा नापेदानो मर्थ विशं
वाञ्छित्यनो नेषां वक्त मप्रकृस्ता भ्यांश्मले गतंभवांश्च दृष्टे नेयःर्थ प्रकारा नोपकारेणाभवति विं
वो स्वार स्तामात्रेणा दृष्टं कुर्वेनाभि त्तेन नाय दि दृष्टार्थेन व स्या मेत्रा त्रानमनर्थको प्रत्या
द४ पनोदिष्टं चेन दैडुस्वारसानो वरे पाकाने सुपापांमरे नाणापि प्रयोगा वेनायामर्थ प्रकाश
नेन यदिना वन्मात्रमेव कार्यमेत्रा साणा स्या तेनि स्ववदा मानुमनर्थकं स्या नान्त्र यत्र मं
त्र प्रयापना दृष्टं कल्पेनतनो य दूरम मिणा लाकस्यामह ... स्वारसानादेवल्यपि
नुं पुंसानादिपुरुष व्यापारतो यः प्रसा पनेनुनाम्नि नजुष्ठितेत्सपमे वर्मे य तिस्व व्यारेच पु

रुद्रोऽपि पूज्यते परत्रवानिमुक्त्यनेतत्रपलायते तानेनयावं वरपं भाविनीश्वर एकत्य नां तस्य
तेन मुक्तानन्तत्वस्य प्रस्थापनार्थत्वं प्रस्थापनं तत्र एव पावं मितिपुरुषान स्मात् इत्या धीमे गान न या च
न इ ये शास्त्राणुपपन्निः इतर या वपि संख्या या स्य यागो शः स्यादि ति। अत्रापि योपचे।
पत्यु इत्थं लक्ष्येन स्यात् इत्यस्य नामानुष्ठेयस्यतेष्वेव हि मंत्रो सार नामर्थे वलात्स्वरतां व प्र
योगार्थं प्रयोगात्स्वप्रनोदया एवं इत्यर्थतात्ला नान्ना इष्ट विकल्पनाय वस्तु मंत्रेणो वलं चेत्य
पितानि यमं तस्य न किंचिद् दृष्टमस्तीत्य इत्थं कल्प्यते मंत्रो सार नात्स्यतु इ योमे कार्ये वलान्
नानुपपन्नेः शानरा मद्द्र कल्प्य नमनवकाशेन इत्थं शास्त्रो स्यापि गुरुतार्थेन यत्पवित्रेत्स्या
दापि: परित्यक्ता: तस्यात्र काशनेनेव मंत्राणां मुपकारितोऽपायनियमादेव लद्दूपरिकल्प
नेन॥ इति शास्त्रदीपिकायां त्रयमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ अथ मंत्रस्य राम्यतो दशाब्रमन
पं त्यात। कथं लक्षणीयमेव लोकलाभ्यं अनं त्यागात्॥ ह्नग सार्थ्य इति प्रकरणं च पयोदो इनाशा मा

शंपत्तिंशुद्धितोपेक्षायां धर्मवादादेव रंगं ज्ञातत्वात्सवे दस्य प्रामाण्यस्य तु कोऽयं हानीयोऽस्य येषीषु स्मृति
षु स्वाध्यायमेषु चैवं हि व पारिग हितेषु धर्मप्रामाण्यं प्रतिपाद्यतोप घवि चोदनाप्रामाण्यम् प्रामाण्ये
पि स्मृतीनां न वि हन्यते तथा पि कथं ज्ञानस्य गोचरमेवं इति त्रि त्तासामेकारा स्मृति प्रामाण्य पर स्तनो
संगतेः। पत्र प्रामाण्ये स्मृ तीनां वेदस्यापि तत्सापेक्षत्वाद प्रामाण्य स्यात्। यो ऽपि मन्त्र प्रति नेदं नीत्य
२५ पेक्ष्य त्रिवेदव्यवकर्मांगत्वेन प्रमीयते। स्मार्तैर्वा मे तिमात्रिर्दे वनेनिम दपे तस्य मे त्र स्यनदप्रामा
ण्या दप्रामाण्ये स्यान्न ता मान्या दिनरेषु न याख्य मिति सकल स्य वेदस्याप्रामाण्ये तेन वेद
प्रामाण्यसिद्ध्यर्थेन व स्मृ ति प्रामाण्य मि [illegible] गतिरि ति। नेनदे वो [illegible] त हि स्मृतेः प्रामाण्यं [illegible] दामे
व स्वसमाने [illegible] गत्वे किं प्रमाणं। न ना व लिंगे। न स्य सामान्य संबंध प्रमाणाप त्तत्वात्। [illegible] बोधक
जापि स्मृ तियां कंथं तस्याप्रामाण्यापानाप घपि च लिंगमात्रे वि नियोजकं स्यात् तथापि फल व
दंगत्वेनाफलस्य विनियोगात् स्मृत्य प्रामाण्ये वस्मार्त्त स्य कर्मणः फलवत्त्वाभावात्स्मादर्थ
मेव स्वयेन सापेक्षत्वन स्यात्। सत्य पि य मेवा प्रामाण्योपस्वकला प्रामाण्यं तु न स्या। न हि मंत्र स

४०

स्वारसिकमप्रामाण्यं येन शङ्क्यमानं स्यात् अपि तु साधे सेव । वा यत्त्वेकान्तेन वक्तृत्वस्य तद्दर्शी
तिकस्य मप्रामाण्यं । तस्मान्नैवं संशयो भवतीति स्थितम् एवं संगतिः । या यस्मिन् मे प्रमा
णा चिंताधिकारान्नेतीनाम पि तत्र प्रामाण्यं प्रतिजानतीति । नन्वेवं चोदनैव प्रतिज्ञा
... प्रमाणमिति प्रतिज्ञा कोपः । नन्वस्य त्वेन न देवतां चेन वे
नरेषां प्रामाण्यं स्वाभावे णप्रामाण्यमात् । न दि हविस्यत्या वानरांशाधमे प्रामाण्यं तुल्य नेति
वि चार्यते । न दर्शयन्तु तिमूलत्वमेषां उत प्रत्यक्षादिमूलत्वमिति विचारीयत इत्येतत् । न च प्राये
णानन्तवादित्वात्सुसाम्भोस्या दिसंभवात् । चोदनानुपलब्धेः स्वाध्यायात्प्रमाणतात्तेन च
मति प्रत्यक्षेषु पुरुषेषु न तावद्विशेषविशिष्टमेव प्रामाण्यं एव च संततेः तत्त्वानानु
ष्ठानात्मूलतो प्रामाण्यमेवा किंचा । नेषां प्रत्यक्षादिमूलत्वेन प्रामाण्यं । न वा धर्मा ध
मयोः प्रत्यक्षे । न त्वेषां वेदवत्स्वयं प्रत्यक्षानां चोदनामूलत्वेनान्वयानुपलंभात् । राम:
न ह्यनुपलभ्यमानाया चोदनामूलत्वेन स्वयं प्रत्यक्षप्रतिपादकत्वं । न चास्माकं से

गोपलंभसंभवः। अनुपलब्धेर्मारणत्वात्। उपलब्धेर्माशात्वेवास्मृतिप्रमाण नवैपर्थ्यं। प्राक्प्रतिमा
न्नापिसेप्रतिपुरुष लपाःउ तस्मादिति वेन्न। विलक्षणस्य सहत्वात्। यो सुत्सादे चोदनानो वदति स
चकृत्यः। किमेका काचि छास्वास्मान्नेश्रुतिसंघानात्रिकाह्ये नासीत्सा वेदा भीमध्येतत्र नापाउ
त्सनेतिवक्तव्यं नो। किं याचक्रिषुशारवापिदिनकासः स्मृतिमूलत्वन्नाःश्रुतपःप्रतिमाःसं प्रपुरुष न्ना
ऽनि नत्रसहस्वेसा मशाखाः। एकशाचमन्त्रेपुराणखाएक विशनिराणे बहूचमित्याद्दशाखाप
रिमाशास्यपरं प्रयासवेनोक्तस्मरणा नत्रा नो। धिकाःशाखाःसंभावयितुं शक्यते। नापि विघमानी
नामेवशाखानामसंस्थानां वहिनास्यो कामांमध्ये कासांचिद्वेदनानापुत्सादलं पवः। न च संप्र
अ त्यपि पर्यंतस्य च प्रक्रीर्णा सुशाखा। स्थितस्मृतःस्मृतिमूलं अनुतपार्थितिपुरुषं। स्मृति प्रमाणनवैप
र्थ्यादित्युक्तं। एतावदिदानीं कीनिकाले वापठिता श्रुतपःस्मृतीनां मूलं। नापि नित्या[illegible]नुमेयाः
श्रेषपरंपराव्यापात्। याहचोदनानकृतादिउ स्वापेनतत्यांसवेपुरुषप्रत्यक्षादिप्रसभावाद्धुर्ले

9

भतरमाप्तित्वेनतुस्यत्रिलिंगवशेनानुमा[illegible]रमेवकैषांलिंगादिकल्पनाग्विवश्रुतिश्रु॥वि
विषमस्तुपन्यासः। लिंगादयोहिसवेपुरु[illegible]पास्तुतिमेतरेणानुपपद्यमाना श्रुत्वं
पनस्यानिश्चयपादवति। स्मृतिचाचारयना[illegible]तुयोरूपेयीपदर्थविषयोपलभ्यतेन
हिविषयमेवरचयितुं शोनंतस्यव्यापतिअष्टकादौत्वंप्यातांविषयेचस्मृतिगाम्यमितिनूनमपमष्टकाक
र्तृत्वानांवेदस्यैतावत्वप्रयमेकल्प्यमेनश्रुतिस्वरूपेनापिश्रुतिज्ञानमेवमर्थज्ञानेस्मृतिकामस्यनन्यितेष
श्चात् ज्ञानेलिंगादिरूपमर्तार्थानुमानेनश्रुतिकल्पनाएवंस्मृत्यंतरकारस्यापिस्मृत्यंतरलिंगादर्थस्य
वानुमानमितिनिःश्रमाणिकाश्रुतिकल्पनास्यात्‌ अयोच्यतानरकजवरकीयेनज्ञानेनदृष्टस्येवर्ह
पनिश्चयःमन्वानुसंधानसायेसत्वान्‌ पादिस्मृतिकारस्यापिविषयज्ञानमूलमनुसंदधानःस्मृ
त्यंतरमेवसंभावयेत्‌तदपिचसानस्यैवलिंगेनार्थस्याएवंतत्पूर्वंतरमपिस्मरणंज्ञानस्यैवलिं
गेनार्थस्येतितनक्वचिदर्थनिश्चयोलैंगिकोलभ्यतइतिश्रुतिरेवकल्पयितव्येति। पद्येचंश्रुतानानु
पितुल्यमेवेनतास्मृतिपारस्यमूलनयाश्रुतिज्ञानमेवपयमकल्प्यातेननुश्रुतिसद्भावः। श्रुतिरितिपे राम:

रानुमानेन लोपमत श्रुतिनिर्णयः परस्मानेन च न द्विष्य यश्रुतिनिश्च योऽहत्वानुसंधानलापे सत्राम
लं च स्मृतिकारस्य स्मृत्यंतरमेव न दृष्टिवार्यत्वा न दारैरो निज्ञान स्पै नालिंगं न श्रुतिसंभावस्येति न
श्लोक. विलक्षणा विदयि श्रुतिसंभावनि श्चयोऽलिंगैः निकोलभ्यते। लिंगादीनि श्रुतिसम्भावमेव वृत्यपंनी. पुनो
विशेषः। तेन प्रदिपरकीयताने नार्थनिश्चयः श्रागोचरनार्थसमसमापरंपरपाश्चर्यस्यैवानुमा
नात्रश्रुतिसिद्धा अप्रयासत्यंतरमेव मतं तस्मान्नस्मै घरं परापायत्य निश्चपत्तास्मात्। वैस्यचंदनादीषु
वाक्यपरं परयाष मेचानुमानेस्यात्। अथ मूलश्रुत्यनुसंधानसापेक्षतोपये जव पमानवीयाऽस्म
रणामनोरथे विषये श्रुतिविषये चासानमा। ऋैकल्पल्पपित्याश्रुति सम्भावसिद्धिः ए दनुभयपया
पि श्रुतिनैऽमानुमेयानसिद्ध्यतीतिमन्मूलत्वेन स्मृतीनां प्रामाण्यं। अतः स्मृद्यमात्रविलंभि
तेऽस्मृति प्रामाण्यमिति प्राप्तेऽभिधीयते। वेदैकैःसमपेमाराल्वात्रत्यविग्रहदार्थनः। सैनावधे तेद
मूलत्वात्स्मृतीनां चेदमूलता। पाएवाहवेदस्येचधर्ममूलतानान्यस्येत्याशंकितापन्नाद प सोष

ष्टामषृकादि पुष्प मेत्वस्मृतिर्नेकथं कथंच नोपपद्यमेन च दिवेदमूलत्वान्न याव वैदिका नामेवावि
गीतपरंपरया पवित्रहो वैदि कत्वस्मरणं वशिष्टानां नास्ति वेदमूलत्वे कल्प्यते। संभवति वत्ते वर्गा
कानां वेदसंयोगाद् इति तन्मूलत्वं मध्य वशिष्टवासी यत्वे। कथं मनुवासिना नोऽमूलत्वोपपत्तिरिति
चेत्। नानुष्ठापेतस्य न स्मृति मूल कल्पनाः श्रुतयस्तं प्रत्यपि विप्रकीर्णाः काश्चित्कस्याः विच्छारखा यां विप्रकी
र्णात्वात् शाखांतरगाथापि भिंशात्वांतरगतानाम नुपलंभात्। तादर्थ्ये नार्थवत्तिबंधनं तु पलं
भोपि वामंद धीभिरनुपसंहरणीयाना मुपसंहारफलं वास्मृतिप्रणायन मिति नवे पर्यंतं अतः
प्रमाणांतरत्वं नयद्‌ इति सिद्धं। विरोधेत्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानं तु । तत्र स्वं स्मृति प्रामाण्यापवा
दः क्रियते। अत्र च वन्मूलश्रुति विरुद्धा स्मृतिः न पठदाह स्य वि वार्यं तो विधि प्रमाणा न वेति तदर्थं च पूर्व
य देव श्रुतिमूलत्वं सध्यो स्या दिमूलत्वे वेति चिंतनीयं। अत्र चत्वा धिकरणं समस्तामेव पूर्वं पक्षः
न य प्राप्तत्वं श्रुतिविरोधात्तत्र तिमूल श्रुति कल्पना नन वक्तुं शिं यत्‌ कल्पतं च नवाला। श्री हिमवादिश्रु

स्मृ॰ राम:

नि क्तः। पक्षहेतुद्वयोरसंभवत्त्वेन कविपक्षेराग्र सत्त्वेनोनरविपक्ष मनुमानं प्रमेयापहारादना
पा सेननिमित्तिय नेवन्हाविशेषसानुमा नोपत्रनुद्धवसंभवत्वात्ग्रो घ्रमस्यत्वग्यानर त्वेनर स्याविपय
मयहत्तोनित्वद्वेषपमनुमानेनशाङ्गोषि प्रतिबंधुंासंभवनिचपुगय दत्र पसेहरणा यार्थमपि
स्तुविद्वयेशोहि भववत्त्वहहरयंनरपहसाग्रहणा दविषयत्रुविषदिति प्रत्यसेरणा पि स्यर्गेन
विधिनासर्वेवेदनस्तुनिविपयमनुमानमशक्यं निराकर्तुं। कथंतर्हि श्रुतिलिंगादिपुरुषस्ये
णो रातरस्यवाधत्तत्रापिश्रुतिविद्वपसंभवात्वात् सपापि कल्प्या निराकर्तुंशक्यते। नु स्यदो ने
यनत्रम्प्रमेपापहार निबंधनो बाधः किंतु कल्पनाम्लो छेदात्तापावद्दिमेवापानमनवगनप्रपो
जनं प्रकरणा वाक्यार्थभावदेवनत्सिद्धयैश्रुतिकल्पनेप्रमाणवत। पदत्रकैमपाश्रुत्याद्योसपि
नैराकांक्ष्यं नदाम्लो छेदादकांक्षांधीनाश्रुतिकल्पनानैवोन्मत्तोऽन्यत्रगृह्यस्तश्रुत्याप्तम
नमेलाकांक्षानिवत्वनेपतोम्लोछेदादनुमाननिरोधः स्यात्। यदि परं प्रमेयापहारादनाविय

शेषाभ्यनुमाने प्रत्यक्षेणाविरुद्धेन न चैवं संभवति। श्रुतिद्वयसंभवात्। अयोग्ये हि शेषत्वे तो ष्टं वचनसंभ
वतः। परस्परोपमर्दे केवलान्ययोः अतः प्रत्यक्षेणैकत्वेन शेषस्य स्वापहृतत्वात्क्रमाद्विषयमनुमानमुक्तेमु
त्सहते। अत्र अनुसंभव त्रिश्रुतिद्वयं श्रीह्रियवाह्रिवदित्युक्तं। अत्र यच्चाश्रुतिस्मृतिद्वय प्रमेये न विरुद्धं। नहि
श्रीह्रिशब्दाभ्यां यच्च शक्तिर्विरुध्यते सा चानयोरस्य शेनशक्त्यावेष्टनयान्ति:। सा चानयो। शक्तिमात्रेण वि
रुद्धमेयं। अतो यातु मानेस्य प्रत्यक्षेणाविरोधाद्दूरूढानामपि प्रामाण्यमिति प्राप्ते। अप्रा
माण्यं विरूढानामशक्यार्थविधानतः। श्रोडुं वर्णेनशब्दोक्ते सर्जावेष्टयितुं स्पर्शनात् वेष्टितां वापि सं
स्पृशमतो न्योन्यविरोधनः। ऐन्द्रिस्या प्रमेयापहृतेरेव बाधः स्यात्। हि शेषत्वलात्। अशक्यार्थवि
षयता हि मूर्द्धाभिषिक्तप्रमाणाभावे निदानं विधौ। नासाग्रे स्वरे दृश्यादि वत्। अत्र यं च स्पृश
ता वेष्टयितुं वेष्टनावा स्पृष्टुं। अतो वेष्टये त्स्य शेदि स्पर्शाकाक्षार्थ विधानावनैवंता ऽडुमयोरपि
प्रामाण्ये संभवतोऽस्ति वरापमन्यतनरद्वाधितत्वं। न तु शक्तिमात्रं विधेः प्रमेयं। संभवति चान   पाम:
नुष्ठीयमानत्वोरपि शक्तिविनिससपण्णनुष्ठाने विरोधे प्रमेप्रमेयप्रकनशक्ता विरोधाऽडुमयो:

प्रामाराय पुय पन्नामिति नैवस्या यिबाधोपुन्यतो विमि दानीं सागरंतरे दग्निनासिंचे स्यादीनासुपप
न्ने प्रामाण्या अननुष्ठीयमानस्यापि शक्तिसंभवा चालीन यासामान्य विशेषशास्त्र योरविरोधः स्या
दाहवनीयपदयोः समयो राप शक्तिसंभवात् अतन्त्राहवनीयपस्य नयदेन बाधः स्यान्नास्त्रविरुद्धस्य दुर्बलस्या
विबाधायोगात् न वा अश्रुस्यादिपि रिवलिंगादोनांम्ललो दनश्रु नियल्यनानिरोधाद्वावसंमकः सामा
न्यशास्त्रस्यापि प्रसस्तालनत्या मे गाहेन मंत्रे ह्रि पदहोमेप्याहवनीयालिङ्ग अनो वसानयो निरोधा
संभवात् मेयविरोधादेव लाघो गीकर्त्तव्यः। शक्तिमात्रे चय्रमेपनाद्विरोधाभावात्र बाधः सिद्धेतो ऽएवमुसे
समुत्पन्ना शि वनि न्याने नि निर्विवादिपु प्रसंगो दर्शयितव्यः। तस्मादेव रूपमनुष्ठानं विरोधे शास्त्रविरोधे
गीकर्त्तव्यमादिं च नराणिनिमायं प्रमाणार्थं यनवद्धिधिनाबोध्यते प्रवर्त्तनाह यो हि विधिर्यानस्म मोहित
साधनराणि वोधयति प्रवर्त्तनावाशक्यविषयानसंभवतो निस्यादेचा प्रामाण्यापादानुसमीहितसा
धनतेचविध्यर्थोइत्याश्री यतेन दाविनन्मात्रे विधिः किं लवर्तुः समीहितसाधनतमा नचाशक्या येव

स्त्र३

स्वत्वं संभवतीति गौणं प्रामाण्यं । यथोक्तं । आख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणी । नित्ये नाशङ्कामात्र उच्छान
मर्थद्वयं बोधयतो: प्रमाणयो: प्रमेयविरोधादवश्यमन्यतरद्बाधितव्यं । तत्र प्रत्यक्षेणानुमानस्य बाधो ग्रावि
वशेष्यानुमानस्येतीदं नाप्रामाण्यं स्मृतौ नोपयुक्तिविरुद्धानां । लोकादिस्युद्धयोर्विप्रत्यक्षत्वेनाग्रह्यमा
णाविप्रयत्वात्रैकेनेतरस्य बाधः संभवति । विरुद्धार्थत्वात्सन्नद्यो राजस्येन प्रामाण्यं । नयाप्रामाण्यमति
घमानदोषयो: संभवतीति गत्यंतराभावादुभयोरपि पाक्षिको बाधः कल्प्यते । न चैवं शास्त्रस्याप्रमाणं
। यथा सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रबाधितस्यापि नाप्रामाण्यं तद्वदिहापि । ननु बाधितं भवत्यप्रमाणं
च न भवतीति व्याहतमेतत् । सत्यमेतत् । तत्त्वेऽर्थपारमार्थिकः शास्त्रार्थो बाध्यते येनाप्रामाण्यं शास्त्रस्य
स्यात् । किंतु प्रतिपत्तमनालोचयतोऽयः शास्त्रस्य स्वतः सार्वत्रिकः प्रसयः सोऽत्र बाध्यते तद्भाशसे पाक्षिका
धानपरत्वं शास्त्रस्यावसीयते । सामान्यशास्त्रस्येव विशेषशास्त्रानाक्रांतविषयपरत्वमिति नाप्रा
माण्यं । न चैवं स्मृतिवचोन श्रुतिस्वरूपभंगेन स्मार्तानस्य पाक्षिकत्वं कल्प्यते हेतुशकाने स्मृतेरवेतो: प्रमाणा एषः

त्वेन श्रुतिबाधात्साम्यपर्यालाभ् श्रुतिविकल्पनस्यैव प्रसक्तेः श्रुतिविहितस्पर्शविरोधेन निरस्तत्वात् ननु पार्थिव
त्वेनाविशेषात् तस्य श्रुतेः स्पर्शयेत् पार्थिवत्वसेसानातिनि स्पर्शभावेन वेदेन स्पर्शविशेषानुष्ठानत्वात् नहि येषु
श्रुतिविकल्पनमुपपद्यते इति वेदाश्रयत्वे वेदाश्रया तास्वरसतो हि श्रुते गाध्या यादि कुं स्पर्शनं गम्यते तस्मिन्या
पार्थिवे नस्मात् श्रुतिविकल्पनमशक्यं सातो नहि स्पर्शना वेदप्रयितुं शक्यसे तत्र स्पर्शने तस्य पार्थिवत्वे सति शास्त्रा
र्थेनाप्रमासाधकानुपनिबद्धश्रुतिरात्मा नेलमतेन स्पर्शा बलवान्नाशिकापानादि रीधा स्पर्शो नस्य पार्थिवत्वमिति
नीवरेन नाप्यपतेत्स्यात् अतो यत्र श्रुतस्य संभवा त्स्यादिमत्त्वात् प्रमाणमेवं जातीयकेस्मरसां न ह्यसंभव
न्त्वे स्यादि केस्मरसां कस्य चिद् विशासमध्ययनसानुं सं भाष्यमानेनुभ्रांसादो दफां नुगुणाऽऽद्र द्वकल्पे नाश्र
स त्रिगु विरोधे केस्मा मान्या देवि यदि यह रामौ वस्तु ननुमान मिति न सर्वे वेकुरूप्यमिति हेतुदर्शनाव।
श्रधि कर्मणां तेस्वा श्रत्र गरह्यमाणाकारणां स्मृत्यविरुद्धे स्मरणानुदाहरणां चेशलेन होमो यं पासो म पुर्डे मू
नी स्यादि केनस्म माणं अप्रमाणौ वेनिवि चारः केसामान्याय स्य न स्मृति विरोधाभावात् प्रमाणमिति प्रा

13

उच्यते। न च हेतोर्हेत्वंतरानुमानं प्रसज्यते। दृष्टव्याप्तिकत्वो भस्म वह्नेरनुमितिनियतस्य च तस्य स्वप्रत्यक्षेणैव ग्रहणाद्
दृष्टवैदिकवचनकल्पनोपपत्तिः। अतः श्रुतिविरुद्धं हठचारसांचकस्मसत्ताप्रमाणं अतो न्यायप्रमाणताविरि
मस्त्वागापैरपिचरसांस्रोदर्शितां। न्याय मपि प्रायः। भवे देवे स्वरूपे बोधो पदिसृ तिसतः नेनचाविर्विपे
स्थितस्यां विदितिशास्त्राणां पक्षहत्वस्य वसानुशायने। नदा देहनत्ता सर्वं पुरुषाणामेव प्रत्यक्षप्रसरात्मा
च्यत्केवलं स्वस्यानुमानं समधिगम्यं श्रुतिवाक्यमनुमानुस्यप्रसर्स्तविरोधादनुदयात् स्वकलजनसमस्त
प्रमाणाप्रमाणत्वं नैगमनकुलुमापमानेस्यात्ता नचैवमसत्यवसात्वं शक्यते। अनेन च रसाधारणमने
कसहस्राणां वेदशाखानां कालेनैतो पलंभासंभवानामेवं वानव्यवसी प्रमानेसत्यविरोधेतुल्ये म
तेरमप्रामाण्यं नित्यानुमेयश्रुतिमूलता निराकरणात्। पदाहिंसा सांतमना त्रिपुरुषांतरप्रसङ्गात्संस्ता योच वे
दवाक्यानि स्मृतीनां मूलं तदा वेदवनवाक्यमपि पुरुषांतरप्रत्यक्षतयालंभात् प्रमाणे कृत्यमिव नास्तीति श रामः
प्रत्यनुं। देवाविरुद्ध्या भावाव धीरणी बाह्यकप्रमाणस्य भावान्न साधकप्रमाणाभावात्तवामवेतां। वा चक्रसमना

तोपि देवादेरपादर्शनादानन्दभावमिष्यतां यान्तरदर्शनाद्वानन्दभावदरपादर्शनं समस्तु शास्त्रोपलंभाभाव
दि स्युक्तेन विरुद्धस्तु निदर्शनेनानन्दभावनिषेधेपेन न दर्शनानन्दभावो धर्मेण । विरुद्धानामपि ग्रहणात्स्र हेतो
दि स्मृतीनां सह स्वदर्शनात् । ननु तावद्ग्राहकस्य भावो नापि साधकाभावः । सर्वथा योग्योपलंभे सर्वेषां गामवेता
न तावत्प्रत्यक्षप्रमाणानिवृत्त्यावस्तुभावनिश्चयो नित्यसंगतानेव समस्तपुरुषाणां प्रमाणानां निवृत्तिः शक्य
ते निश्चेतुं । संभवति हि तस्य शास्त्रांतरेषु मान्यानां पुरुषाणां देशांतरप्रत्यक्षीकृतत्वात् । नित्यानुमेयत्वे हि सर्वे पानि
हानुमानमेव प्रमाणं स्यात् । न च प्रत्यक्षस्तु इति विरोधे नोदितो इति सर्वपुरुषाणां साधकप्रमाणाभावादिदो
षत्वे करणभावावधारणं स्यात् । तान्न वादस्वोक्तेः । अप्रयत्नपरदोषात् । अतः पुरुषान्तराणामिह प्रत्यक्षत्वसंभ
वात्तस्य याम्यप्रत्यक्षत्वतुल्यत्वात् सर्वस्मृतिनिराकरणं नयुक्तं । अस्मीपावासाक्षीयमस्मदोर्बल्यं न हि किंच
नाप्रत्यक्षता विशेषेणास्य प्रत्यक्षस्य सर्वं हितं तावता चैवं स्वशास्त्रप्रसिद्धश्रुतितुल्यप्रमाणाकल्पनायां अन्मापि
येदवादी संभवं भाव्यतेन दाभ्यति लिंगानुमानं न केन चित्वाति व्यनरतिनिर्मूलत्वं [illegible] शास्त्रमेय कुं । तत्र
ग्रवेष्ट न स्पर्शनयो [illegible] परको यप्रत्यक्षस्तु इति विहितयोः स्तुत्यर्थं तत्प्रमाणानत्यात् [illegible] वादिप

१५

र मात्मीयस्य प्रत्ययस्य विशेषम राशिपतयाते नैवपर प्रत्ययग नादृत्य व्यवहारः क्रियतौ। अनादरनावसहस्र क्रियतां

नमेवं शेयर प्रत्यय यस्या हृष मूलस्यन्या या मास निष्ठित्तत्व सेभवान्द्रात्स्यादिमूलसंवादा। अत एवा ममनि

प्या हाना दिनिबन्नत्वप्रामाराघाध्य वस्यानं। व्यावहारविशेषोविच्य प्रतिपादनार्थे देहस्त्रं विनोधे त्वनपे

तं स्यादिति श्रुतिस्मृतिविरोधे यत्प्रमाणान्तरानपेक्षं श्रुतिवाक्यं तदेव ग्राह्यं। अस्मतिह्यान्यप्रत्ययेपरम

त्य यानुमानहेशाम्यपराणि निपात्यः। पावदेवं श्रुतीमर्मस्मृतौ वास्यान्यतो यतेतात्र त्रयो विरुद्धत्वे

श्रौतानुष्ठानमिष्यतइति। तेनफलतोप्रामाण्यं श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनामिति। विप्रतेनामापामप्यनतुष्ठा

नहूपाप्रामाण्यमं यारव्येयं। यद्वापान्येनानित्रवीविशेषैर्नपरिजहीनानि ग्रावादिनि क्रियानिधर्मशा

स्त्रामासानितेयामनेना प्रामाण्यं पर्यवस्येतमर्थे सामान्यप्रसुदाहरणत्वेनोच्यते। तेषां हि प्रत्यक्षता

दिमूलत्वेन प्रामाण्यं प्रसक्तसूत्रेनिराकृते। मन्वादिवदेदमूलत्वेन प्रामाण्य। मिहानि राक्रियतेनेषा

हसत्यपि प्रसिद्धवेदियैरग्निहोत्रादिमिश्रत्वे स्मामान्येपित्र प्रस्यानावेदामूले मतिर्यंतियायोश्चा ---रमः

नार्थं वैराग्यस्य चयोर्मिश्रत्वप्रतिपादनात् यावत्तु मौ विवेदेभ्यो मिश्रत्वं पाचेदः संभवेत्तु । वेदेदानीं श्रुतीनामागमन्वादीना
मपि हि वेदेषु विश्रुतीनां शास्त्राणाम्लानामनुमन्यं नेतं दृष्टान्तमिम वि ष्यति । इत्युक्तं मन्वादिप्रामाण्येनाप्रामाण्य
पुरुषमिति भवति के ग्रन्थावि दाशंका सा यिमं दति व न्यायेन निराकर्त्तव्ये प्रमेवमर्थं विद्यमाने कस्यचित् । कृतं स्मृत्यैः प्रत्य
सिद्धान्तमस्तु अत्र विच्छिन्न पवित्रमहान्तु प्रवक्ताप्यामन्वादि षत्तु मूलाभ्यमाणो विवेदत्वात्लितः मामस्यादिवत्वं नवे दि
बहिर्मूलविपरीतमिति मे वशिष्ठानां स्मरणानां वेदविद्वद्विशाखत्वं तेषां शमनारापमनुमन्यं नेतेदृष्टत्वं तु साक्षि रीति चक्र
त्यन्ताननन्दप्रसीयन । अतोत्र वेदत्वस्य नादृतो यसी इत्यप्रामाण्यमेव तेषां नैव वा असन्मूलत्वादिति । शिष्टाचा
ये विरुद्धमिति चेन्न शास्त्र परिमाणात्यात्ता स्मार्त्तो न नवत्नेयं प्रस्तोपगीभना कर्त्तव्यं दृष्टिगणाचारेनाकर्त्तव्यमिति
मादि निरूढैर्गम्यमानानुदाहृतानां विप्रमाणामप्रमाणं चेति विचारः । तदर्थं च प्रत्यक्षतत्त्वज्ञा विरुद्धं नेत्येति । न
दर्शनेभिः विरुद्धस्मृतीनां प्रमाणे श्रुतिविहितस्यभेदाभेदं वति वाधोन वेति । अत्र पक्षाभ्युपेत्यैव शिष्टानां शमनाराम
प्रमाणं चेति विचारात् दर्थं च प्रमाणाप्रामाण्यमेव वचनावलं विसंख्यादेर्न्यायं इति केचन्मते । तथा हि । श्रुतिस्व

रामः

त्योः प्रमाणाभावोऽस्तु निर्बलीयसी निष्फित्वं। अतः श्रौतत्वाच्च मादयः स्मार्तेभ्य आचमनादिभ्यो बलीयांसो विज्ञा पं
तेऽप्रमेयस्य रूपालोचने नेनुपदार्थत्वात्क्रमोऽन्यथा यमेनादृयः सत् यो बलीयांसो वगम्यन्त इति बलाबलविसं
वादः भवतरेणानिर्णयात् निःसंदेहः। न च पदार्थः पश्चात्स्तु स्तु क्रो नाक्रमादीनां स्मार्तेनाचमनादिभिर्बाधो कोपः स्यादन
स्याद्विरुद्धयोर्विरोधे विनानंतरस्तु निर्बलीयस्त्वात्तस्य नेः स्याद प्रमाणत्वात्। एवं मा विप्रमाणास्यापूर्वे यस्या दुर्ब
बलात्ताऽस्या यस्तेने च निरंगीने नयथ्यादि नरादः। नैराकांक्ष्यात्प्रमाणांतरस्य स्मार्तस्यापि बाधनं। केऽप्येवं वदंति यो
दितक्रमः कालश्रुतयः प्रधानेनांगानां नाम विप्रकर्षे प्रयोगप्राशुभावः प्रयोगवचनात्तेनैव स्मृत्यर्थोऽपि दि:
यमिमाशांबाधितस्सतस्समस्तपदार्थानुष्ठानलिप्सया प्रयोगविधिर्न गाह्यं पदार्थविधिश्च यादृच्छिकानंतदेन आ
यमयि क्रमकालपरिमाणमाले के आचमनादिभिरन्यथात्वं प्रतिपद्यते नेते न बाधंत इति। विरोधे च स्तुति
बलीयस्त्वान्नत्वस्यात्मस्याचमनादेर्बाधः। न च स्तुमर्थ्यात्वे विपदार्थत्वसामान्यात्क्रमादेर्दौर्बल्यमाचमनादेस्तु स्व
रूपधर्मत्वाद्विपदार्थतैवाद्दुर्बलीयस्त्वमिति वाच्यं प्रमाणापवैकोक्तिक्रमेयावगमः। तेन एवमाविलेन प्रमाणस्य ब
लाबलेन एवमवगम्यते। तेन चाचमनादिभ्यः क्रमादीनां बलीयस्त्वे निरंगीने नैराकांक्ष्ये वा तत्र यथा यादवानां रामः

१६

प्रमेयबलाबलमादर्शयंतस्मादा [illegible] तस्मात् सोनांच लौपलक्षितीति निरा
कां [illegible] यममनादिस्मृतीनामप्रामाण्यमिति। सिद्धांतस्तु
पदार्थप्राप्त्यपेक्षत्वात् क्रमादरविरोधिता। विरोधे विषये देवैर्लभ्ये पदार्थ ध्योगुणात्मतः। सर्वे
षु हि पदार्थेषु प्राप्तेषु प्रयोगवेलायां न हि शेषणां तथा क्रमस्य प्राप्यतनिनिनपदार्थप्राप्त्यपेक्ष
त्वात् क्रमस्य। प्रतिलघन्यप्रमाणकोपि पदार्थः पूर्वं प्राप्नोति यथा ॥ तु क्रमः सर्वपदार्थप्रया
णां गतयावत् रत्न विनपदार्थैर्विरुध्यते। कालोप्येवमेव प्रयोगांगतानाधावेनः पदार्थी त्रयधा
रितास्तेषां सर्वेषामेव रवौ स्मृतिकास्त्वं प्रधानसंनिकर्षः प्रयोग प्राशुभावस्य। पति मानां
तु तत्कस्य चित् पूर्वस्यार्थः प्रयोगविधिरविनतद्वासिपतिस्य स्यापाद्यापि विरुद्ध स्वासिद्धेः। प्रया
विशास्त्रार्थत्वयापि प्रयोगे पयपि पत्वात् प्रयोगस्य च प्रयोजनपदार्थप्राप्त्यपेक्षत्वाद्विरो
धित्वे। यथा विक्रमादीनामाचमनादिनिरोधः स्मार्तत्वापिनवेपदार्थगुणात्वादौ बल्यो। आ
चमनादयस्तु पदार्थत्वादुत्तवेनः। नचप्रमाणाद्बलाबलस्य पूर्वभाविलोननहिप्रमाणाणोः स्त

१९ पत्तो विरोधः अपितु प्रमेयविरोधनिमित्तः प्रमेययोरलं हि विरोधमालोच्य प्रमाणयोर्विरोध
16 बुद्धिर्भवति । न च द्वैव प्रमेययोर्विरोधोऽवगम्यते तद्वैव तयोर्बलाबलमपीति नन एव विरो
धेनानेकराकोस्याः प्रमाणबलाबलमनादृत्य ... मिति न स्वतो बाधः । पद्धितिस्त्वभावनर्थ
प्रमाणान्तरस्य देवानादृत्येति तुबलवद्बाधका येन प्रमाणेनन्नदभावावेत्तपात्र म
णमेवेत्यवगम्यते न वाच्यबाधकमस्ति प्रमाणाबलाबलस्याबाधकत्वात् । तस्मात्तदर्थ
मनादेवेल्लीयत्वान्नदन्तुरोधेन मुमुक्षुः ... दर्पो बाध्यं नस्याचमानादि स्मृतीनामबाध
त्वामाण्यमिति । नविदमेवोधिकरणोदर्थं पसस्याति मेदत्वाल्लापतोय वीतादेव प्रत्यक्ष
श्रुतिविहितत्वेनात्रुदाहरणत्वान्न स्मार्त्तस्य वंशादि शास्त्राभासानामप्रामाण्यप्रसक्तेन
कैतच्चेवचोद्यो नरत्वेनार्थसूत्रद्वयेऽख्यायते । पद्धिते सहिंसादिवचनेष्वनुमितस्मृतिशिष्टेन
कोपपत्तिप्रमाणानवतिविचितानि नत्तोऽनर्थवत्प्रतिपादनात् । न खलु वेदनैचित्य मितोष
ः फलं साधयति । खाद्यायामप्येवं ... तचेदोषमपत्लेनद्विदां च स्मरति शीलो धर्मः समयाः ॥ केशवर रामः
शिवत्तो १

प्रमाणं वेदमूलपुराणस्यास्य यथी मोसाधमेराणांग मिश्रिताः वेदाः स्मृता नानिबिधानोधर्मस्य च चतु
र्दशे स्माद्यि वेदादिभिरेवधर्मप्रमितेर्विपमत्वाद न्यतः प्रमितस्य पत्त साध नत्वाभावेन धर्मत्वाभाव
त् नवेवां प्रामाण्यमिति । वतुतनीयं स त्र्यं श्रुति वाक्यारण्यायह तो शप्रमानिप्रतीवेर न्वे बदर्शी नाम
रोध स्येनिनत्मदाचारप्रामाण्यप्रतिपादनायमधिकारणं नरंत्या त्स्येषां । श्रुत्यानिबंधनाः सदाचाराव
संतोत्मवादिविषयाऽदाहरणां प्रमाणमप्रमाणं वेतिसंदेहः नदर्पंचशुक्रिम्लत्वे श्रोत्यादिमूलत्वे
वेतिनिबंधनीयानेव स्मृत्वविकरणे कर्तलामान्यादाचाराणामपि स्मृतिवन्मूलनियादित्यपि प्रामाण्य
पं निर्निबंधनतया श्रुतिक्रम साहसं करणं चात्रित्य लमाधीयतेपदि हि बसंतोत्सवाद्यमा चरन्त
विवदेदमूलाभवे श्रुतमस्ति दृष्टदेवमन्वादिभिर्नेवोक्तेरन् । श्रुतिनिबंधनात्मनेषां मूलंबेनविहितं
श्राचारं परामाजमेव दृष्टं मन्वादिभिरपि सदाचारः प्रमाणमपि श्रोवेपरोत्तहदृपेषामपिया नानयाप्रा म
णप्रज्ञनुमीयतरनिम न्यायहेतन्त्रसैजांव पंरपराख्यातात्वमेवाप्तिकर्म साहसदर्शनाद्वना चाराणामा
लोकेवमेलाघात्रसानामितिपरवेःपसंधसिद्धांतस्तु धर्म बुध्या वेदिकैरनुष्ठानमसतिर्दवदंबे

१८ पघत्रोव्यतिक्रमसाहस्रदर्शनंनुरागद्वेषादिनिवेषनत्वात्तत्र मेबुद्धिनिवेधनोच मेबुद्धिनिवेधनस्य
17 त्वोवगिनस्यागद्यमात्वाद्धानसात्वाक्षुनिस्मृतिविरोधादर्शनात्सधमेलिंगत्वात्यपिचारः। मन्वादि
भिस्तुल्याद्यविदेवोदिनामस्वरूपेणानिबध्यसामान्यात्मनाशिष्टाचारःप्रमाणमितिचेत्तत्तुमेने
नाविनाकृत्यहोपचननस्मात्स्मृतिवदाचारागमविष मेप्रामाण्यंपलिहृतेवदर्शनाद्विरोधस्यसमाने
त्यबनाकृत्विहोपचनस्मात्स्मृतिवदाचाराप्रमाणमितिद्वीवत्वात्वनेत्विल्वते। मत्वभाष्ये
प्रतिपत्तिःस्यात्स्वाचारप्रसंगात्प्रत्यर्थप्रमाणत्वोचारविप्रतिपत्तीवत्वाबलेविल्वते। सवभाष्ये
स्वार्थम्लेच्छविशेषानुपादानान्नोच्छिष्टेषाचसिद्धांतक्त्यमाच्छिष्टाचारस्यवधूर्वैप्रकृतत्वाघच्च
प्नानानेवम्रियोमितानविप्रतिपत्तिवेचाचिह्यशेषानुगुणात्वेके।चिन्नेदनेगुणानच गुल्म
यल्लनामाशंपवसवपशेषानुगताणापावल्नीपत्स्वप्रतिपायनरतिल्लेखनेनतोदाहरणाभावाय
पादेशाद्वानोदीर्घरहस्त्वादिषेवसवैशिष्टप्रयोगादन्यस्यापिशिष्टप्रयोगस्यविप्रतिपत्तिविषय
स्योदाहरणस्यादर्शनात्वेदिग्धेषुवाकाशेषादिस्वनेनगनवपापवत्वोदाकपशेषाधोतरेसापत्त्वोस रामः
नित्याकांक्षेरोधप्रामित्युक्तान्मिथुनके।प्रसिद्धोस्तुल्यवलत्वप्रसंगादपुष्टंतिमहत्वाचार्यैः न्यायाधिकर

रां व्यारव्यानां पञ्चार्थ म्ने कपोरामिघानविश नि प त्रिः पयपी तुश हस्मा पो ह स्ते वे शेषे प्रयुंजते स्ते षां
तु हस्तिनिान यदि यतो पिं तुल्य बलत्व युता प प्रसिद्धि वैली यती नित्वा लोकप्रसिद्धि ग म्या तांल्छ स्त्रा
र्थं स्तोन घोरी पास मन्दि यतिय न्निः स्या द्याह्या थें हिं बलाबले। पः शा स्त्र प्र मभ्या बोध मेस्त त्र शास्त्रा
न्ने योगम्‌न्ये भ्योक्षे के न्यस्तद। न्ने योगशा स्त्रि नामा योगा म स्ति बली य स्ते। व्यवहारग म्य तु शास्त्रा
र्थः स व ह्ले ख्या नाम व्यविशि ष्ट स्ततिय मामा विशेवाद विशि ष्टो ऽ द्योर पिशास्त्रार्थः प श्चा पेय नादित्व
त्व आर त्ता म वंश्य स्मरसं ान द वि समाने न्ने के षु वि त स्मा त्स मे व मा। मेधा नदि प्र ति प नि स्त्यादि
ति प्राप्ते ब्रूमः ग्र नि पाद क ताना त्रे क्ले छे ष्व व्यव ग्यम्ह नो अ वि तु न तु शास्त्रार्थः शि द्रे षु वाव धा पि ने
नना वदे वं न्या व्यं तु भाव विशा हा र्थो वि ति च ने का ष्टः रा त्रि स त्य ना प्र संगा त्ता रा हु श्रं प्र यो गे वा न्यन
रत्या न व धा स्सा ग द्य व हा रा त्तु प घ न्नि प्र संगा ना। कदा चि त्स स्य चि ड्या दाने ष्व हो ष वि कृ त्यापने रे
व त्र मुख्या ले ना न्य व मोगा त्ते ना पि प्र योगे य प ते मौं द्रो पि प्र योग या ग्वी न्या नो स्तु रथा नि मान त्वं
वान्येर व ना न्ये मो। घि तु र म्ने व स्य क यना सु त्यो भि मान प र य र न्तु स नि से म वा ना [illegible] पदि नक पं चि द वि

१२ विशेषावधार्यैनं नत्रग त्यमाना ह्युपोत्पपि न्त्राभिधेयनास्त्याना अस्तित्वमिमुक्ताना विभुत्वयोर्विशे
षः शांसत्वस्याहिरातैकसमधिगम्यधर्मोधर्मौ विभुतिलिप्सया शास्त्रार्थेन लं विविध्यव सिपाल पे
१४ तिा न्ते स्यास्तु दृष्टार्थेव्यवहारस्य यथावत्यं विलिद्धेः प्रयोजनाभोवान्नाविभुतिसिद्धौ पततेन
त्रतोपघाधि प्रातिपाद्यप्रति पाद्यता मात्रं स्त्रेच्छा पिसिद्धृविन यापि विभुतिसभवा न्नेनेषु शा
स्त्रार्थत्व सिद्धिरित्यर्थसिद्धेव निर्दोषयावली वस्युत्वलासिद्धिरि तिपीत्वादिना स्त्रा व साघ
यो भिधापिन इति स्थितं भाव्यमप्या र्थ न्ते छ विगा ना िप्रा पं का नव्ये पा वा कपशे ष स्वा स्तुह
यहेतुत्वे नो क्तोन म्न न हेतुन पे ति स्म स्मा धा र वि रो धे वा व त्रे मन्वा दि नि बं ध ना नाम नि बं ध ना नी
याश्चा सां विरोधो मा नु लहुत्व परि रा प न ना द सुत न्त्र किं तु न्य क स्व ल सु त स्म ती ना ं व ली पर त्व मि ति
चिं स्म ते ा न त्र ब ला ब ल ति शे ष स्तु क स्मां न का रि नः। स्मृ ति स्य से ा ति ह त्वे वं न हृ पोः श्रुतिस्मृतितः।
श्रुस्याहि साक्षाद र्थः प्रतीयते स्म त्या तु श्रु ति क ल्प न ये से कां न रित प्रा मा ण्या द त्य वहि त प्रा मा राम
ण्या श्रु ति बे लो य सी ति तन्न त्र तु कं पत्स्य न्तेरनेनु ष्ठा ना लस रा म प्रा मा ण्यं। इह त्वे वं विरो धो ना स्ति दृ

५४

स्या॰ दी॰ श्रीकृष्णाय नमः ॥ आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां तस्मादनित्यमुच्यते । अथ यागोऽयमेव नि
श्रौतस्यात्यन्तप्रमाणस्वरूपसाधनफलेषु भासेषु मोक्षितास्यत्वेन प्रतितानन्तवाक्यविषयत्वात्पेप्रमा
णं निरूप्यते । किं प्रमाणं धर्मे इति तेन पदेव किं विदुर्मे प्रमाणानि रूपणा मयर्थवादमन्त्रस्मृतिनामधे
यादिगोचरेतत्सर्वमन्त्रे व संगतेऽनन्त्यवेचोदना प्रामाण्यसाधनं लक्षणार्थमेतत्स्मृत्यादेरसंग
19 तिः स्यात् । किं वा हिंसामे प्रमाणामात्रनिरूपणा । नडुक्तं भाष्यकारेण । कोऽयं धर्मः कथं लक्षणक इति ।
सर्वस्मिन्न्यायाध्यायेत देव त्रिपदार्थनि समस्तेऽयं स्याद्व प्रमाणलक्षणामावदृक्तत्र निनेन लक्षण
संगतिः स्यात्वसिद्धा । प्रकृतसंगतिरथ । चोदनानां प्रामाण्यपदपदार्थसंबंधस्य स्पत्तिक निसत्वेन
अबाधितत्वेन ४ त्वेन वाक्यार्थप्रतीतेर्मूलवत्तया वोपपादितेऽनन्तराधिकरणे वेदद्वारेणातु सापोरुषेयत्वमाशं
कितं ॥ यथोक्तं भाष्यकारेण । संबन्धकाले वेदाद्दानीतनास्ते च चोदनानां सद्यानास्त्र अपौरुषे चोदनासं
याश्चवेदाश्च सशयेपोरुषेयाश्चोदना इति । एवमांश कथं दापोरुषेयत्वात्तद्वयवानां चोदनानाम राम॰
पौरुषेयतया प्रामाण्यं प्रतिपादितं । एवं चोदनानां वेदावयवानां प्रामाण्यपसाधितेन तद्वयवत्वे तोपस्थित